

Marina Hughson

**Mnogo odgovornosti, premalo podrške:
sami roditelji na Zapadnom Balkanu**

Beograd
2015

Marina Hughson

**Mnogo odgovornosti, premalo podrške:
sami roditelji na Zapadnom Balkanu**

Izdavač

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd*

E-mail

krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Ivana Stevanović

Recenzentkinje

*Prof. dr Mirjana Bobić
Doc. dr Isidora Jarić*

Design korica

Ana Batrićević

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Štampa

Zuhra Simić

Tiraž

100

- *Kako slepom detetu da objasnim kako mu je mama izgledala* (SR, sam otac, dvoje dece).
- *Nisam umorna, samo nemam vremena da spavam* (SR, sama majka, dvoje dece).
- *Oni su navikli da sam jaka, da me niko nikad nije vidio da plačem, da me nikad nije vidio da ja nešto ne mogu, da ja padam.* (CG, sama majka, dvoje dece).
- *U Centru za socijalni rad, ne samo da uopšte nisu bili ljubazni prema meni, već su mi i rekli, kada su mu poslali pozivno pismo: "Mi ne možemo nikoga da nateramo da vodi računa o svojoj deci"* (FBiH, sama majka, jedno dete).
- *Mi znamo da su svi budžeti u BiH pod monitoringom MMF i ostalih. Na početku godine dobijemo informaciju koliko možemo da potrošimo za ove kategorije. Ne možete da gradite kapitalističko društvo i uključite emocije.* (RS, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja).
- *Dete je u fokusu, ne samohrani roditelj. Pomažući detetu, pomažete samohranom roditelju* (FBiH, Gender Centar).

SADRŽAJ

ZAHVALNICA.....	9
PREDGOVOR.....	13
1. UVOD	17
1.1. Terminološke dileme	17
1.2. Teorijski pristup	20
1.3. Tranzicija roditeljstva.....	30
1.4. Istraživanje u kontekstu	34
1.5. Metodologija.....	38
2. POLOŽAJ SAMIH RODITELJA U REGIONU.....	41
2.1. Nelagode zbog definicije.....	41
2.2. Realnosti	44
2.3. Obim problema	46
2.4. Institucionalno okruženje	50
3. SAMI RODITELJI: INDIVIDUALNA PERSPEKTIVA	57
3.1. Uzroci.....	57
3.2. Uslovi života	76

3.3. Institucionalna podrška	80
3.4. Odnosi sa drugim roditeljem	90
3.5. Odnosi sa decom	96
3.6. Mreže podrške.....	105
3.7. Odnos šireg okruženja.....	113
3.8. Posao i tržište rada.....	116
3.9. Konflikt uloga.....	119
3.10. Siromaštvo vremena i umor	121
3.11. Stres i briga	134
3.12. Usamljenost i novo partnerstvo	140
3.13. Sreća i zadovoljstvo	145
3.14. Rodne sličnosti i razlike.....	146
4. ZAKLJUČAK	151
SUMMARY.....	155
LITERATURA	159

ZAHVALNICA

Ova knjiga ne bi bila moguća bez podrške većeg broja ljudi i institucija, i to ne samo u ovom konkretnom trenutku, već u celokupnom procesu mog bavljenja pitanjima roditeljstva, započetog još krajem 80-tih godina, kada sam radila prvo istraživanje u okviru svoje magistraske teze na Odeljenju za sociologiju, Filozofskog fakulteta u Beogradu. Na tom putu su me, pre svega, podržavale moje sjajne profesorke, prof. dr Ruža Petrović i prof. dr Anđelka Milić. U novije vreme me nadahnjuju razmena i saradnja koju imam sa kolegamicama i kolegama sa Odeljenja za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, pa se posebno zahvaljujem kolegamicama Mirjani Bobić, Isidori Jarić, Nadi Sekulić i Mariji Babović. Našu komunikaciju i zajednički rad, smatram izuzetno bitnim za povezivanje rodnih studija i sociologije, što je i moja dugoročna intelektualna orijentacija. Takođe, zahvalnost dugujem i svojoj matičnoj kući, Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja. Zahvaljujem se Fondaciji Erste banke koja je finansirala empirijsko istraživanje, i posebno Filipu Raduloviću koji je koordinirao niz projekata iz regiona na temu rodnih nejednakosti. Krassimira Daskalova, Caroline

Hornstein-Tomić i Karl Kaser su zajedno sa Filipom Radulovićem uredili zbornik tekstova *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender*, u kome su se prvi put pojavili sažeti rezultati ovog istraživanja. Zahvaljujem se Alteri MB iz Budimpešte, istraživačkoj organizaciji, koja je organizovala istraživanje i načinila prvi izveštaj, kao i Asocijaciji za ženske inicijative (AŽIN) koja je iz Srbije podržavala ovo istraživanje. Posebnu zahvalnost dugujem GEXcel-u, Centru za rodnu izvrsnost (Univerzitet u Linšepingu i Orebru u Švedskoj) koji su mi omogućili boravak u više navrata, pa time i uvid u najnovije naučne tokove u oblasti rodnih studija. Saradnja sa prof. Džefom Hernom (Jeff Hearn) za mene predstavlja izrazito stimulativnu intelektualnu interakciju, koja mi pomaže da adekvatno uključim saznanja iz kritičkih studija muškaraca i maskuliniteta u svoje bavljenje sociologijom roda.

Zahvaljujem se Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS koje je finansiralo projekat "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011), i unutar njega potprojekat "Socijalna inkluzija", unutar koga je pripremljena ova publikacija za objavljivanje.

Zahvaljujem se svojim saradnicama na projektu (Ismi Stanić, Jeleni Milinović, Oliveri Pavićević, Ani Popovicki i Ljubomirki Asović), kao i svim organizacijama i institucijama, i ispitanicima koji su učestvovali u istraživanju. Posebnu zahvalnost dugujem timu IKSI-ja koji je priredio knjigu za štampu (Ani Batrićević, Slavici Miličić i Milki Raković) kao i direktorki IKSI-ja, dr Ivani Stevanović. Zahvaljujem se svojim kolegincama i saradnicama, recenzentkinjama ove knjige, prof. dr Mirjani Bobić i doc. dr Isidori Jarić.

Na kraju, zahvaljujem se i svojoj porodici, Džonu, Filipi i Ljiljani, koji me uvek podržavaju u onome što radim i uporno govore da treba manje da radim!

Svaka knjiga je kolektivni proizvod, kao i svako istraživanje. Ali, njihovi rezultati pripadaju javnosti. A sve greške i zablude, nedorečenosti i nedostatnosti, isključivo pripadaju autorki.

U Vrdniku, 1. decembar 2015.

PREDGOVOR

Knjiga koja je pred vama iznosi osnovne nalaze prvog istraživanja o samim roditeljima na Zapadnom Balkanu (Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji). Projekat je bio započet 2008. godine, a interpretacija, publikovanje i diseminacija njegovih rezultata su još uvek u toku. Iako na prvi pogled može izgledati da je istraživanje "zastarelo", ono to, nažalost, nije. Nažalost, jer problem o kome je reč nije u međuvremenu rešen, niti umanjen, a vrlo je verovatno da se čak i pogoršao i da mu se obim povećao. Znanje koje je u međuvremenu akumulirano, ili nova istraživanja i publikacije, ne "pokrivaju" specifično problemsko polje na koje se ovo istraživanje odnosilo, niti imaju širu komparativnu dimenziju. Ova knjiga se, zato, pojavljuje u pravo vreme, kako bi još uvek, kada bi za to postojala tzv. politička volja, mogla da doprinese eventualnom razvoju javnih politika u odgovarajućem smeru. Osim toga, kao i svako sociološko istraživanje, ona je dokument vremena u kome živimo, i odnosi se samo na jedan segment, "kockica u mozaiku" u razumevanju naše aktuelne društvene stvarnosti.

Iako sami roditelji predstavljaju jednu od najvulnerabilnijih grupa na Balkanu, koja je izložena i ekonomskoj deprivaciji, ali i

nedostatku odgovarajuće institucionalne podrške, oni su do sada najvećim delom ostali "slepo polje", i u istraživačkom smislu, a ne samo kao predmet javnih politika. Ova knjiga bar delom pruža odgovor na pitanje zašto je to tako, a ujedno pokazuje i šta su posledice ove nevidljivosti.

Velika većina donatora koja je inače imala razumevanje za značaj rodni istraživanja, nije iskazivala nikakav interes za ispitivanje fenomena samih roditelja. Tema je ostajala izvan fokusa, jer se nije uklapala ni u jedan od dva tipična predmeta istraživanja kada je reč o rodno usmerenim istraživanjima: 1. "žene-žrtve" (nasilje, ratni konflikti, trafikovanje, diskriminacija zasnovana na etnicitetu ili seksualnoj orijentaciji), niti 2. žene kao "subjekti razvoja" (nezaposlene žene, političarke, liderke, preduzetnice). Sami roditelji, iako su najčešće u pitanju žene, nisu isključivo žene, i najčešće nisu ni tipične žrtve socijalnog isključivanja (jer su njihovi problemi generirani privatnim situacijama koje su često veoma raznovrsne i specifične, pa i teško podložne sistematizaciji), niti su "pokretači razvoja". Ali, same roditeljke i sami roditelji jesu kategorija koja je izuzetno podložna najtežoj eksploataciji na tržištu radne snage, pa i siromaštvu, jer je njihova vulnerabilnost proizvedena njihovim jakim osećanjem odgovornosti prema deci.

Ovo istraživanje je imalo za cilj da mapira uslove života i životne strategije samih roditelja, kao i institucionalne odgovore na situaciju samostalnog roditeljstva. Ono se nije bavilo celokupnim fenomenom samostalnog roditeljstva, a naročito ne decom koja žive u jednoroditeljskim porodicama. Projekat je bio s jedne strane eksplorativan (kao prvi na ovu temu u regionu), a s druge strane, i orijentisan na definisanje adekvatnih javnih politika. Međutim, projekat je, pre svega, imao za cilj da učini

same roditelje "vidljivim i glasnim". U momentu kada je projekat koncipiran postojao je samo mali broj nevladinih organizacija koje su imale za predmet svog bavljenja pitanja samih roditelja. U međuvremenu je broj tih organizacija porastao, ali na inače jako fragmentiranom tržištu nevladinih organizacija, teško je imati jasan uvid o efektima njihovog rada, bez dodatnog temeljitog istraživanja.

Konkretna rešenja na institucionalnom nivou uvek su rezultat dugotrajnih procesa koji obuhvataju različite socijalne aktere. Ali, da bi proces otpočeo i da bi zaista imao smisla, neophodno je razumeti samostalno roditeljstvo iz perspektive roditelja, a to je ono što ovaj projekat nudi. Fokus ovog istraživanja su roditelji, a ne deca, a osnovna poruka je da je neophodno da javne politike uzmu u obzir potrebe i jednih i drugih, i roditelja i dece, da bi bile uspešne.

Zemlje u kojima je istraživanje sprovedeno su slične po mnogim svojim karakteristikama, pa su slični i problemi sa kojima su sami roditelji suočeni, ali i načini njihovog rešavanja. Osim toga, ove tri zemlje imaju bliske odnose saradnje u oblasti rodni politika, pa je bilo logično očekivati da će to doprineti da se razmenjuju pozitivna iskustva i racionalna rešenja. Znanje generirano ovim projektom trebalo je da omogući racionalne i senzitivne javne politike u datoj oblasti. Istraživanje je pokazalo da je u vreme terenskog rada u okviru istraživanja postojala razlika između pomenutih zemalja u tome kako se pristupalo problemu i koliko je postojalo dobre volje da se on rešava. Ipak, pored dobre volje neophodni su i konkretni koraci, a to se, po svemu sudeći, nije dogodilo.

Ovo istraživanje je započeto i sporovodeno sa idejom da je za uspešne javne politike koje imaju za cilj društvenu inkluziju neophodna argumentovana i ozbiljna rasprava, zasnovana na činjenicama, znanju i razumevanju problema u kodu savremenih znanja, pre svega iz oblasti sociologije i rodnih studija. Ipak, treba napomenuti da je istraživanje započeto i završeno u situaciji ekonomske i šire institucionalne krize (institucija države), koja postoji i u regionu i u svetu, što stvara dodatne prepreke u realizaciji programa socijalne pomoći i podrške, ali stvara i pojačane ideološke barijere za razumevanje problema. Međutim, pažljiv, dobronameran i dobro informisan čitalac ove knjige razumeće da uvidi stečeni istraživanjem istovremeno treba da podstaknu i rešenja koja nisu nužno skupa, ali su efikasna, racionalna i nadasve humana.

U prvom delu ove knjige izneti su teorijski i metodološki okvir istraživanja. U drugom delu je data uporedna analiza iz ugla institucionalnog okruženja unutar kojega se odigrava samostalno roditeljstvo, a u trećem delu, iz ugla individualnog iskustva samih roditelja. Na kraju knjige izneti su zaključci.

1. UVOD

1.1. Terminološke dileme

Samostalno roditeljstvo (single parenthood) je kompleksan istraživački problem koji može da se situira između sociologije porodice i socijalne demografije, socijalne politike i ekonomije, rodnih studija i rodnih javnih politika. Ali, ne samo da je ovaj problem "granični", što samo po sebi omogućava različitost pristupa i fokusa, već i na terminološkom nivou postoji značajna konfuzija na našim prostorima, upravo zato što nije moguće, niti poželjno, jednostavno preuzimanje ili odbacivanje pojmova koji su generirani u centru, odnosno kontekstualizovani u zemljama centra i pokrivaju specifično i različito društveno iskustvo stečeno u kontekstu centra. Terminološki izbori nisu samo naučni izbori, već su i politički izbori, jer se njima naglašava ili prikriva, prevodi ili zamagljuje ono što je suština (Clarke, Bainton, Lendvai, Stubbs, 2015). Engleski termin "single parent" koji je neutralan i u smislu roda, i u smislu uzroka, i u smislu ekonomskog statusa, na našim lokalnim jezicima (B/H/S) nije lako prevodiv. Termin "sami roditelji" donekle odgovara terminu "single parents", mada

u našim jezicima nije jasno da se odnosi na bračni status, što jeste slučaj u engleskom terminu. Ipak, mi se ovde opredeljujemo da i pored toga pretežno koristimo termin "sami roditelj"¹. S druge strane, uobičajeni termin "samohrani roditelj" je preuzak, jer se odnosi na roditelja koji potpuno ili pretežno sam izdržava dete/decu. Ovaj termin nosi određenu patetiku i stigmatu i mnogi sami roditelji ga odbacuju, čak i kada su zaista samohrani, jer ga smatraju ponižavajućim. Iako je upotreba ovog pojma zbog stigmatizacije problematična², smatramo da je njegovo značenje bitno različito u kontekstima u kojima je ovo istraživanje rađeno, u odnosu na kontekste centra³. Naime, u zemljama regiona se "samohrani" pre može razumeti kao napor samog roditelja da podiže i materijalno obezbeđuje svoje dete, nego kao "teret" koji je na "državnim jaslama", jer je to ono što je iskustveno bliže širokoj populaciji u regionu, i prihvaćeno kao takvo u javnom diskursu. Zato i odbacivanje termina "samohrani roditelj" kao nečeg što stigmatizuje same roditelje u suštini može biti prikrivanje činjenice o ekonomskim rizicima i teretima, kao i relativiziranje odgovornosti države. Uloga države kada je reč o pomoći i podršci samim roditeljima u državama centra i poluperiferije je neuporediva, kao što je neuporediv i ekonomski teret koji sami roditelji nose. Radi se o bitno različitim društvenim realnostima, koje i u samu stigmatizaciju učitavaju različita značenja. Osim toga, izbor termina nije ni politički, ni ideološki neutralan. Kako se mi ovde zalažemo za osnaživanje i prepoznavanje samih roditelja i kao "samohranih roditelja", ovaj

¹ U tekstu ću upotrebljavati muški rod za plural, jer je to gramatički korektno.

² Negativan stav prema terminu "samohrani roditelji" zazimaju i autori studije *Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija* (Tomanović et al., 2014)

³ Više o terminološkom shvatanju u centru, videti u *Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija* (Tomanović et al., 2014).

termin ćemo takođe upotrebljavati, da bismo naglasili ekonomsku realnost života samih roditelja. Jer, "sami roditelji" su najčešće i "samohrani roditelji", to je dominantna ekonomska realnost u regionu, a pomoć koju dobijaju od institucija i države je zanemarljiva.

Uz pojmove "sami", "samohrani", upotrebljavaćemo i pojam "samostalni roditelji", naizmenično, da bismo naglasili neku od karaktersitika tih roditelja. Naime, dok se "sami roditelji" može pre svega koristiti da bi se označio njihov bračni status (život izvan bračne ili vanbračne zajednice, pa i izvan proširene porodice), izraz "samohrani roditelji" može da se koristi da bi se naglasila njihova ekonomska nesigurnost ili deprivacija, a izraz "samostalni roditelji" može da se koristi da bi se naglasio njihov odabir takvog tipa roditeljstva. Ipak, opredeljujemo se da najčešće koristimo pojam "sami roditelji", kao najneutralniji pojam i kao pojam koji omogućava da se označi veliki broj varijeteta koji u realnosti postoji. Kada je reč, na primer, o organizovanju domaćinstva (a ne uzroka nastanka same situacije), postoje tri moguća varijeteta:

- sam roditelj sa jednim detetom ili više dece, jednoroditeljska porodica
- sam roditelj sa jednim ili više dece, koji živi u novoj bračnoj zajednici
- sam roditelj sa jednim ili više dece, koji živi u novoj vanbračnoj zajednici
- sam roditelj sa jednim ili više dece koji živi u proširenoj porodici (najčešće u porodici porekla).

Za pojam kojim označavamo roditeljstvo koje obavljaju sami roditelji, ("single parenthood") koristićemo pojam "samostalno roditeljstvo" ili "samo roditeljstvo", bez impliciranja da se radi o svesnom i namernom izboru. Verujemo, da će se učestalom upotrebom termina "sami roditelji" ustaliti i novo i adekvatno značenje, koje će bolje korespondirati sa realnošću ovog fenomena, ali i koje će više odgovarati faktičkoj pluralizaciji porodica, i odbacivanju svih vrsti stigmi. "Sami roditelji", u krajnjoj liniji, jesu najčešće sami u roditeljskoj ulozi koju svakodnevno obavljaju, najčešće su i samohrani, i najčešće jesu prepušteni sami sebi.

1.2. Teorijski pristup

Samostalno roditeljstvo, kao što je već naglašeno, predstavlja pojavu koja može biti predmet istraživanja više različitih disciplina. Međutim, pristup za koji smo se ovde opredelili je vezan za rodne studije, uz naglašen značaj feminističke teorije i usmerenosti ka društvenoj transformaciji. Multidisciplinarnost unutar koje se može situirati istraživani problem, ovde se rešava transdisciplinarnošću rodnih studija, pri čemu se konzistentnost procesa istraživanja u svim njegovim fazama ostvaruje jasnim pozicioniranjem i prihvatanjem nekih osnovnih, aksiomatskih, postavki koje se odnose na rodnu strukturaciju savremenih društava. Naime, polazi se od jasnog prihvatanja činjenice da su u patrijarhalnim društvima i porodični odnosi, i roditeljstvo, i institucije, ali i samo znanje, oblikovani dominantnom matricom moći koja proizvodi nejednakosti između muškaraca i žena. S druge strane, insistira se i na još jednoj osi nejednakosti i različitosti, onoj između centra i poluperiferije. Zato se i rodnim

režimima, ali i znanju o rodnosti, prilazi kroz "filter" novijih saznanja i uvida o ovim razlikama. Drugim rečima, feministička teorija se prihvata u svojim najopštijim postavkama, ali njena konkretizacija se ispituje "teorijom stajališta" i empirijskom proverom.

Samo roditeljstvo, a posebno materinstvo, pokreće ne samo teorijska pitanja koja su veoma značajna za feminističku i društvenu teoriju, već i ozbiljna epistemička pitanja.

Naime, u društvima u kojima postoji mnoštvo kategorizacija koje su namenjene obeležavanju individua i određivanju njihovih prava na osnovu tog obeležavanja, koje je i samo niz svojevrskih društvenih konstrukata, izazov u bavljenju ovakvom temom leži u razumevanju prave mere mogućnosti uopštavanja, odnosno adekvatnom "doziranju" uopštavanja. To se naročito odnosi na sociološki pristup koji je, po definiciji, usmeren na uopštavanje. Bez uopštavanja, bez kategorizacije, nije moguće zalagati se za javne politike, a s druge strane, previše generalizacije proizvodi svojevršno "nasilje" nad realnošću ove pojave koja je izrazito diverzifikovana.

Kada je reč o feminističkom pristupu, stvari takođe nisu jednostavne. Jer, ne samo da ne postoji jedan feminizam, niti jedna "zvanična" feministička teorija, već postoji mnoštvo teorijskih stanovišta u međusoabnom dijalogu i razmeni. S druge strane, u srpskom kontekstu je uvek iznova neophodno naglasiti značaj feminističkog pristupa i rodni studija, jer je važno uvažiti rodnost kao dominantan princip društvene strukturacije, uključujući i stvaranje androcentričnog znanja, kao jednog od izraza te strukturacije. Zato ovo istraživanje nije pošlo od nekog "neutralnog" stava, jer on i ne postoji (radi se samo o opasnoj

zabludi u kojoj onaj koji svakako nije neutralan to ne prepoznaje, ili odbija da prihvati), već od jasnog zalaganja da se problemu nevidljivosti i nemoći samih roditelja pristupi kao posledici rodno uslovljene društvene stratifikacije.

Ovo istraživanje, iako pionirsko i eksplorativno, je pokazalo da je samo roditeljstvo do te mere uslovljeno individualnim konstelacijama i mogućnostima korišćenja diverzifikovanih društvenih i individualnih resursa, i do te mere izloženo procesualnosti usled odrastanja dece, odnosno porodičnog ciklusa, pa i same intenzivne procesualnosti društvenog okruženja i lokalnih zajednica, da "sociologiziranje" problema, pogotovu bez adekvatnog feminističkog teorijskog polazišta, nosi svojevrzni rizik od distorzije. Rizik od pogrešnog razumevanja je veoma naglašen kada se sociološka analiza primenjuje bez svesti o fundamentalnim razlikama koji postoje u rodnim režimima između društava centara (iz kojih se preuzima znanje) i društava poluperiferije.

Feministički teorijski pristup u velikoj meri "štiti" od ovakvog rizika, jer problem stavlja u drugačiji kontekst i postavlja drugačije prioritete. Tačnije, pitanje o istraživanju samih roditelja zadire u pitanje o kom nivou istraživane realnosti se zapravo radi i sa kojim ciljevima se istražuje, i koji su, onda, posledično, najprimereniji teorijski i metodološki pristupi. Ovaj tekst zato ima za cilj da ukaže na značaj feminističkog teorijskog pristupa u razumevanju bilo koje društvene pojave koja je tako snažno "urodnjena" kao što je to slučaj sa samim roditeljima na Balkanu, ali i da pokaže kako su i sam fenomen samog roditeljstva, ali i konstrukcija njegove nevidljivosti i proizvodnja društvene marginalnosti i vulnerabilnosti samih roditelja (i njihove dece, posledično), dubinski proizvedeni urodnjenom društvenom

matricom. Osnovno pitanje koji svaki savestan, ali i obrazovan istraživač mora da postavi kada je suočen sa bilo kojom društvenom pojavom koja je u toj meri "nagnuta" na jednu stranu, jeste: kako rodna strukturacija proizvodi tu neravnotežu? Sasvim logično, da je broj muškaraca i žena samih roditelja ujednačen, čak i onda bi trebalo problemu pristupiti iz rodne perspektive, jer je staranje (carework) u velikoj meri obeleženo rodnošću u dosadašnjoj ljudskoj istoriji. Ali, kada se radi o fenomenu koji je do te mere rodno asimetričan, feministički pristup zapravo podrazumeva minimum objektivnosti. Kontekstualizacija problema i njegovo objašnjenje zato nužno moraju da pođu od feminističkog znanja, u kome će patrijarhalnost biti shvaćena i univerzalno i "lokalno", tj. biti kontekstualizovana u društva evropske poluperiferije koja prolaze kroz "tranziciju" (Hughson, 2015).

U konkretnom slučaju, postoji nekoliko teorijskih pristupa koji su relevantni za same roditelje u kontekstu balkanske poluperiferije. Prvi pristup je najopštiji i odnosi se na definisanje same suštine savremene porodice. U svojoj odličnoj knjizi pod nazivom: "Kastrirana majka, seksualna porodica i drugi dvadesetovekovni mitovi"⁴ autorka Martha Albertson Fineman (Albertson Fineman, 1995), ide "do dna" dekonstrukcije onog što naša savremena civilizacija smatra "porodicom". Pri tom, njen postupak dekonstrukcije nije "naivno" političko-feministički, već utemeljen na analizi pravne regulative u SAD. Ova autorka kritikuje čak i "mainstream" feminizam koji ostaje slep za razlike

⁴ Original naslova glasi "The Neutered Mother", i čini nam se da je najadekvatniji prevod i najviše u skladu sa onim što autorka tvrdi "kastrirana", jer "neutralisana" nije dovoljno jak, a "razrođnjena" bi bio suviše apstraktan i razvodnjen.

između muškaraca i žena, upravo u domenu reprodukcije, i ima sklonost da "neutralno" pristupa razlikama koje su realne, suštinski obležavaju ženske živote i koje formiraju "urodnjene živote" (gendered lives). Feminističke pravne teoretičarke žene definišu kao "supruge", a ne kao "majke", i na osnovu toga se zalažu da kao partnerke, i to jednake, one imaju prava na neutralan tretman. Ali, tvrdi Fineman, "neutralan tretman u urodnenom svetu ili u okviru urodnenih institucijane operiše na neutralan način" (Albertson Fineman, 1995:26). Nuklearna porodica se u pravnom diskursu određuje kao afilijacija između muškarca i žene koja počiva na seksualnosti, a intimnost se pre svega povezuje sa seksualnošću. Otuda, upravo materinstvo ostaje "pravno nevidljivo društveno iskustvo"(Albertson Fineman, 1995: 27). Autorka dalje tvrdi da je materinstvo do te mere značajno za društvenu konstrukciju ženskosti, da sve žene, bez obzira da li su ili nisu majke i da li to uopšte žele da budu, se neizbežno nalaze pod uticajem takve realnosti. Rodno neutralizovanje materinstva se u suštini vraća kao bumerang, jer je skrajnuto moćno patrijarhalno strukturiranje realnosti po linijama roda. Pod "kastiranjem majke" autorka podrazumeva "konflikt i kontradikciju koja se generira u kontekstu života mnogih žena zbog negativnih predstava o materinstvu i majčinstvu" (Albertson Fineman, 1995: 70). Ovaj problem je posebno vidljiv na primeru samih roditelja, koji čak više nego svi drugi roditelji nose teret negativnih konstrukcija materinstva i negativnih materijalnih i statusnih posledica koje iz toga proizilaze. Gledište koje je izneto zadire u dubinu patrijarhalne društvene strukturacije savremenih industrijskih društava koja u suštini negira značaj ekonomije staranja (economy of care), i primat daje tržištu i "javnosti".

Nevidljivost koja obeležava same roditelje na Balkanu je velikim delom, ali ne i apsolutno, proizvedena upravo činjenicom da se ti roditelji ne sagledavaju kao različiti od ostalih roditelja, odnosno time što se prenebregava njihova realna različitost, koja proizilazi iz činjenice da je staranje centralni deo njihovih života i da je ono prepušteno uglavnom ili isključivo njima samima. Dakle, radi se o nekoj vrsti stepenovane nevidljivosti, pri čemu su sami roditelji na samom kraju te skale, upravo zato što je suština njihovog problema ono što se inače negira kao problem, odnosno ono što je za "zvaničnu" ekonomiju koja počiva na patrijarhalnim principima nevidljivo i nebitno – a to je staranje.

Zato je drugi teorijski pristup koji je neophopdan za "uramljivanje" problema samostalnog roditeljstva vezan za ekonomiju staranja, na način na koji je određuju feminističke teoretičarke. Bez mogućnosti da ovde ulazimo u širi prikaz ovih teorijskih stanovišta, zadržaćemo se samo na nekim najbitnijim elementima ovog teorijskog pristupa. Staranje je u sociologiju, ekonomiju, političke nauke, pravo i filozofiju ušlo pre svega zahvaljujući feminističkoj kritici androcentričnog znanja, koje stavlja fokus na javnu sferu i zapostavlja sferu biološke reprodukcije, pa i afektivnih odnosa, koji su karakteristični za tzv. privatnu sferu. Feminističke teoretičarke govore o tome da postoje "afektivne nejednakosti" koje se konstituišu nejednakom podelom staranja unutar domaćinstava i među njima, kao i nejednakim pristupom ljubavi, staranju i solidarnosti (Lynch, Baker and Lyons, 2009). Dakle, afektivni domeni, u koje je uključeno i staranje, strukturno su povezani sa ostalim društvenim, a pre svega rodnim nejednakostima. Pošto je fokus neoklasičnih ekonomista na teoriji racionalnog izbora, na metodološkom individualizmu i na razlikovanju privatne i javne

sфере, staranje koje žene obavljaju uglavnom u privatnoj sferi još uvek je nedovoljno priznato kao doprinos žena koji u svom agregatnom izrazu predstavlja značajnu makroekonomsku vrednost. Većina teoretičarki ističe da je "nevidljivost" staranja u privatnoj sferi proizvela i podcenjivanje svih oblika rada povezanih sa staranjem u javnoj sferi. Jednom rečju, zanemaruju se i afektivni i društveni i ekonomski aspekti doprinosa žena time što se proizvodi nevidljivost staranja.

Ta situacija se donekle menja otkad su feminističke teoretičarke počele da tretiraju "staranje" kao "rad". Slepilo koje proizvodi neoklasična paradigma utiče na čitav niz distorzija u objašnjenju rodni nejednakosti. Nevidljivost staranja kao rada, proizilazi iz činjenice da neoklasična ekonomija definiše rad kao "plaćenu" aktivnost koja se obavlja "izvan kuće". Konstrukt ovako shvaćenog "rada" je tako dominantan da rad u okviru staranja najčešće ostaje nevidljiv i za same aktere/ke koji/e ga obavljaju, što predstavlja problem prilikom njegovog merenja (Folbre, 1994, 2004). Kao izrazito kompleksan fenomen, staranje je smešteno u polju koje se u literaturi naziva "dijamant staranja" (care diamond – Razavi, 2011), a koje je omeđano između porodice/domaćinstva, institucija koje se bave staranjem, nevladinog sektora koji pruža usluge staranja i države, koja svojim resursima i propisima utiče na staranje. Sasvim je jasno da u različitim društvenim kontekstima ova četiri domena imaju veoma različite uloge.

Kako u većini savremenih društava, pa i onih najegalitarnijih, sve različite oblike staranja još uvek obavljaju uglavnom žene, to znači da žene žive u nekoj vrsti "paralelne realnosti", ne samo u smislu praksi i društvenih položaja već i u smislu vrednosti kojima se rukovode u svakidašnjem životu. I u većini modernih

društava postoji velika napetost izazvana dvostrukim opterećenjem žene, koje je u "tranziciji" čak označeno i kao "trostruko", jer zbog niskog standarda i niske plaćenosti uključuje i dodatni rad (Gal and Kligman, 2000).

Rodne uloge, odnosno društvena i kulturna konstrukcija rodnosti još uvek predstavljaju dominantan način na koji se kod žena formira osećanje odgovornosti i motivacija da se staraju o drugima, koji čak mogu nadjačati monetarne nagrade (Lynch, Baker, and Lyons, 2009, Blagojević Hjuson, 2013). Zato se staranje ne može objasniti "racionalnim" ponašanjem usmerenim na zadovoljavanje "individualnih interesa". Kako zapažaju feminističke teoretičarke, ideje "vlastitog interesa" i "racionalnog ponašanja", koje su vezane za tržište rada, ne mogu se primeniti na situacije u kojima rad nije plaćen (Folbre, 2004). Takođe, veliki deo staranja se ne može jednostavno delegirati drugima, ali pojedinačna društva, kao i društveni slojevi veoma se razlikuju u svojim praksama delegiranja, i danas i tokom istorije. Na primer, s početkom "tranzicije" jeftina ženska školovana radna snaga iz Istočne Evrope je preplavila razvijene evropske zemlje, čime je omogućeno da se veliki deo obaveza delegira na kućne pomoćnice (Lutz, 2002). S druge strane, u zemljama poluperiferije, kao što je Srbija, u kojima je izraženo starenje stanovništva, intenzivna emigracija mlađih generacija generiše svojevrsnu "krizu staranja" kada je reč o starima (Blagojević Hjuson, 2013). U "tranziciji" problem staranja je ostao po strani, marginalizovan, iako je izrazito rodno uslovljen (Acsady et al., 2012). Ova činjenica se može objasniti time što su zemlje u "tranziciji" čak bile više sklone prihvatanju fundamentalnih mera "štednje", pa time i ukidanju i smanjivanju troškova za institucije

koje se bave staranjem nego što su to bile zemlje koje pripadaju "centru", odnosno razvijenom kapitalizmu.

Na kraju, razumevanje samostalnog roditeljstva na Balkanu, zahteva dodatnu teorijsku kontekstualizaciju koja omogućuje da se bolje razumeju specifični rodni režimi na poluperiferiji. Bez ulaženja u sam koncept poluperiferije koji smo detaljnije razmatrali na drugim mestima (Blagojević Hjuson 2013; Blagojević & Bobić, 2014, Hughson, 2015), ovde bismo se fokusirali samo na onaj deo koji se može najdirektnije dovesti u vezu sa samostalnim roditeljstvom. Naime, specifični rodni režimi na poluperiferiji su oblikovani strukturnim naporom poluperiferije da dostigne centar, pri čemu se ženski resursi koriste i ekstenzivno i intenzivno. Ovakvi rodni režimi formiraju obrazac rodnih odnosa koji se u privatnoj sferi iskazuje kao "samo/žrtvujući mikro-matrijarhat" (Blagojević 1994), pri čemu je položaj žene kao dominantne u privatnoj sferi istovremeno i "izbor" i prinuda, odnosno, žene su kondicionirane da svoju odanost privatnoj sferi vide kao svoju obavezu i najviši zadatak. Međutim, korišćenje ženskih resursa u javnoj sferi, odnosno njihova zaposlenost i ekonomska samostalnost koja iz toga proizilazi, stvaraju trajnu napetost u rodnim odnosima koja, između ostalog, utiče i na jaku "krizu maskuliniteta" (Blagojević Hjuson, 2013), pojačanu naročito za vreme tranzicije "povlačenjem" muškaraca u privatnu sferu, u kojoj ne uspevaju da nađu svoje adekvatno i društveno legitimizirano mesto. Ali, kriza maskuliniteta, kao relativno trajan obrazac rodnih režima na poluperiferiji, koja je komplementarna, samo/žrtvujućem mikro-matrijarhату, ujedno proizvodi i podržava veoma snažne patrijarhalne ideologije. Tako, rodni režimi na poluperiferiji uspešno održavaju paradoksalnu situaciju, u kojoj su žene veoma

delatne i privatno i javno, ali su istovremeno i veoma izložene mizoginiji i diskriminaciji u javnoj sferi, naročito ako je reč o najvišim društvenim položajima. Tek definisanje ove konstelacije omogućuje suštinsko objašnjenje ne samo nevidljivosti samih roditelja i staranja uopšte, već i izraženu patrijarahalnost institucija, i veoma jako ideološko "kažnjavanje" svega što bi moglo ličiti na bilo kakvu porodičnu samodovoljnost zasnovanu na ulozi "jake žene". Istovremeno, stalno održavanje ideje o neophodnosti "žrtvovanja žene" ukida ideju "nagrade" i "pomoći", jer je sama "žrtva" svojevrsna nagrada.

U srpskom kontekstu odnos prema samim roditeljima dobija još izraženiju paradoksalnost. Naime, nevidljivost samih roditelja se održava uprkos višedecenijskoj javnoj kampanji u korist rađanja, odnosno oficijelne "zabrinutosti" zbog niskog nataliteta. Dakle, postoji situacija izraženog apsurdna u kome se "država" i razni "autoriteti" zalažu za borbu protiv "bele kuge" (Drezgic, 2010, 2014), dok istovremeno deca koja su već rođena, i koja rastu unutar jednoroditeljskih porodica, zadržavaju visoku nevidljivost. Još je zanimljiviji fenomen visokog društvenog konsenzusa oko dve stvari: da očevi zapravo ne moraju da plaćaju izdržavanje za decu (što se ogleda u veoma visokoj toleranciji kako javnosti, tako i sudova, pa i samih roditelja kojima su deca dodeljena na staranje), kao i neuspostavljanja Alimentacionog fonda iz koga bi se isplaćivala alimentacija koja bi potom bila potraživana od roditelja koji su dužni da je plaćaju. Ovakav odnos i prema deci, a posebno prema (uglavnom) majkama koje same podižu decu u inače veoma teškim ekonomskim i socijalnim uslovima, može se objasniti jedino ako se prihvati ideja o normalizaciji modela "žena žrtva", s jedne strane, i visokog

društvenog razumevanja za muškarce koji prolaze kroz izraženu "krizu maskuliniteta, s druge strane.

Međutim, pogrešno bi bilo ovakav rodni režim sagledavati kao posledicu odnosa među rodovima: sasvim suprotno, odnosi među rodovima su posledica ovakvog rodnog režima, koji je i sam uslovljen specifičnim položajem i zavisnošću poluperiferije (Blagojević, 2012). Tek ovako povezani teorijski pristupi, koji su u svojoj osnovi feministički, omogućuju dublje, smislenije, pa i angažovanije, u smislu društvene kritike, razumevanje problema samostalnog roditeljstva. Feministički pristup omogućava objektivnost, jer izvlači "na površinu" ono što je nevidljivo upravo zbog patrijarhalne strukture moći i androcentričnog znanja.

1.3. Tranzicija roditeljstva

Kao društveni fenomen, samo roditeljstvo na Zapadnom Balkanu može da se tretira iz perspektive dva međusobno povezana društvena procesa: prvi je tranzicija roditeljstva, a drugi je politička, ekonomska i društvena "tranzicija" u regionu, koja je još uvek u toku.

Tri zemlje koje su obuhvaćene ovim istraživanjem su nekada bile delovi Jugoslavije. Ono što je bitno za istraživanje različitih društvenih pojava jeste da je bivša Jugoslavija do kraja 80-tih bila srednje razvijena evropska zemlja sa visokim stepenom socijalne zaštite stanovništva. Različiti pozitivni aspekti razvoja ubrzavali su transformaciju u različitim sferama svakidašnjeg života, uključujući i roditeljstvo. Ali, ekonomska kriza koja je otpočela 80-tih, a zatim se ubrzavala 90-tih, kao i ratni konflikti i konačni raspad države, uticali su ne samo na zaustavljanje procesa

transformacije svakidašnjeg života, pa i roditeljstva, već i na uspostavljanje reverzibilnih procesa: retradicionalizacije, repatrijarahalizacije, refamilijarizacije. Istraživanje braka i roditeljstva koje je sprovedeno krajem 80-tih godina pokazalo je da su mnogi obrasci svakidašnjeg života već bili izloženi intenzivnoj promeni u pravcu modernizacije svakidašnjeg života, odnosno da su se u velikoj meri već udaljavali od tradicionalističkih vrednosti (Blagojević, 1989;1993). U oblasti roditeljstva ove promene u pravcu modernizacije su uključivale dva dominantna procesa: a. individualizaciju roditeljstva i b. smanjivanje alijenacije u roditeljstvu (jer roditeljstvo postaje lični individualni izbor, a ne rezultat prinude kolektiva). U pomenutom istraživanju individualizacija roditeljstva je ispitivana kroz: porast individualnih razlika (u pogledu: broja željene dece, izbora vremena rađanja, odvajanja roditeljstva od partnerstva), prihvatanje alternativnih/novih oblika roditeljstva (ne-roditeljstvo kao izbor, usvajanje dece, roditeljstvo u kohabitaciji, roditeljstvo u homoseksualnim vezama, veštačka oplodnja i td.), kao i kroz smanjivanje rodni nejednakosti u roditeljstvu. Alijenacija u roditeljstvu je istraživana kroz: raskorak između "željenog" i "realizovanog" broja dece, motivaciju za roditeljstvo (tradicionalna prema modernoj), zadovoljstvo kroz i putem roditeljstva, kao i kroz planiranje porodice, odnosno preuzimanje kontrole nad sopstvenim telom u vezi sa biološkom reprodukcijom. Osnovni zaključak ovog istraživanja bio je da postoje dokazi da je proces modernizacije roditeljstva započeo, naročito u mlađoj, obrazovnijoj i urbanoj populaciji. Ali, kriza svakidašnjeg života, kao refleks dublje i dugotrajne ekonomske krize u bivšoj Jugoslaviji, uslovlila je ne samo usporavanje ovog

procesa modernizacije svakidašnjeg života i roditeljstva u njemu, već je ohrabrila reverzibilne procese (Blagojević, 1997).

Drugi proces, "tranzicija" društava i ekonomija na Zapadnom Balkanu je takođe uticao na usporavanje procesa modernizacije svakidašnjeg života i jačanje reverzibilnih procesa: retradicionalizacije, re-patrijarahalizacije i re-familijarizacije (Milić, 1995; Gal and Kligman, 2000; 2000a; Blagojević, 1997). Tranzicija je usko povezana sa ograničavanjem funkcija socijalne države, jačanjem patrijarhalnih ideologija, visokom nezaposlenošću žena i otežanim uslovima zapošljavanja, "povlačenjem" žena u privatnu sferu kako bi se kompenzovala nedostatnost institucija u okruženju koje bi trebalo da su podrška porodici, jačanjem porodične solidarnosti u "ekonomiji preživljavanja", kao i pojačavanjem mizoginije u društvenom okruženju. Zahvaljujući politikama strukturnog prilagođavanja, pomoć porodici je značajno ograničena u svim zemljama tranzicije (Gal and Kligman, 2000; Robila, 2004). Trendovi kretanja "unazad", u civilizacijskom smislu, mogu se razumeti kao deo šireg procesa "de-development"-a odnosno raz-razvoja⁵. Proces raz-razvoja je konstitutivan proces za savremnu poluperiferiju. Raz-razvoj se odnosi na strukturnu promenu koja je u ekonomskom smislu povezana sa podcenjivanjem ljudskog, institucionalnog i infrastrukturnog kapitala u zemljama tranzicije (Meurs and Ranasinghe, 2003). U društvenom smislu,

⁵ U našim jezicima ne postoji mogućnost adekvatnog prevodjenja ovog termina "de-development", kojim se označava proces suprotan od razvoja, koji nije stagnacija. U nedostatku boljeg korišćemo termin "'raz-razvoj", misleći pri tom na proces koji je neka vrsta regresa, ali se ne odvija jednostavno po istoj liniji po kojoj se prethodni "progres" odvijao. Naprotiv, u procesu "raz-razvoja" raste neodređenost putanje i dolazi do svojevrsne de-strukturacije, koja ne rezultira nužno novom strukturacijom.

raz-razvoj uključuje: povećanje siromaštva, socijalne nesigurnosti, smanjivanje socijalne zaštite i stabilnosti, institucionalnu destrukciju (često povezanu sa visokim stepenom korupcije), povećan kriminal i nasilje, populacionu krizu (usled emigracija, niskog fertiliteta i eventualno povećanog mortaliteta), anomiju, i čak barbarizaciju putem ratova i etničkih konflikata (Hughson, 2015).

Dve i po decenije posle početka tranzicije u Istočnoj Evropi i na Balkanu, postaje sve jasnije jačanje regresivnih trendova na nivou diskursa i praksi svakodnevnog života. Međutim, paralelno jačaju i suprotni trendovi i dolazi do neke vrste bifurkacije, koja u velikoj meri odgovara jačanju nejednaksoti između "dobitnika" i "gubitnika" tranzicije. Samostalno roditeljstvo i samo trpi posledice ovih kompleksnih promena, i ono je i samo suočeno u "tranziciji" sa više problema i manje podrške nego što je to moglo da se predvidi na primer, sredinom 80-ih, kada je izgledalo da će ono biti u velikoj meri nova "normalizovana" norma modernog porodičnog života.

Oba procesa, tranzicija roditeljstva i tranzicija društva, sa jasno naglašenim reverzibilnim trendovima, predstavljaju okvir unutar koga je moguće analizirati fenomen samostalnog roditeljstva na Zapadnom Balkanu danas. Umesto da samostalno roditeljstvo bude posledica procesa modernizacije unutar kojega će jačati individualni izbori i državna i društvena podrška za takve izbore, ono postaje uglavnom rezultat nedostatka individualnog izbora, "rešenje" kada druga rešenja ne postoje, ili jednostavno negativna ili tragična "sudbina". U malom broju slučajeva ono je zaista "izbor", osvešćen i racionalan, ili izbor zasnovan na altruističkim pobudama. Na fenomenološkom nivou, samostalno roditeljstvo se mnogo češće pojavljuje kao kombinacija velikog

varijeteta individualnih nepovoljnih situacija u kojima je pre reč o prinudi, nego o "slobodnom izboru" koji je u skladu sa vrednostima ostvarivanja sreće i zadovoljstva u svakodnevnom životu.

1.4. Istraživanje u kontekstu

Istraživanje samih roditelja na Zapadnom Balkanu je imalo za cilj da mapira životne uslove i životne strategije samih roditelja, kao i institucionlano okruženje i postojeće javne politike povezane sa ovim problemom. Istraživanje je obuhvatilo tri zemlje: Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Srbiju. Kako ove zemlje imaju relativno dobru kooperaciju u oblasti rodnih politika, pretpostavljeno je da će nalazi ovog istraživanja moći da unaprede i porodične i rodne politike u sve tri zemlje, putem razmene iskustava i ideja, odnosno da će znanje koje je generirano ovim istraživanjem biti prošireno u celom regionu. S druge strane, istraživanje nije imalo za cilj da se bavi postojećim praksama i politikama u zemljama Evrope, što bi predstavljalo novu istraživačku temu. Istraživanje je uključilo i žene i muškarce samostalne roditelje, kako bi mogla da se ispita rodnost diskursa i praksi, kako na nivou svakidašnjeg života, tako i u institucijama sa kojima sami roditelji dolaze u kontakt. Samostalno roditeljstvo je u ovom istraživanju analizirano kao locus i moguće transformacije rodnih uloga, ali i eventualnog jačanja tradicionalnih rodnih uloga i identiteta. Ono je, istovremeno, bilo i lakmus papir za evaluaciju obima i kvaliteta državne intervencije u porodični život po liniji rodne ravnopravnosti.

Iako sami roditelji predstavljaju jednu od, sasvim sigurno, najvulnerabilnijih grupa na Zapadnom Balkanu, koja pati i od

ekonomske deprivacije i od dramatičnog nedostatka društvene i državne podrške, oni su ostali skoro u potpunosti neistraženo područje. Jedno od objašnjenja može se naći u odnosu donatora prema ovoj temi. Samo roditeljstvo je ostalo izvan fokusa jer, najverovatnije, nije moglo da se situira ni u jednu od dve tipične teme vezane za rodnu ravnopravnost u zemljama tranzicije: "žene žrtve" (žrtve nasilja u porodici, ratova, trafikovanja, diskriminacije), ili "žene-agensi razvoja" (nezaposlene žene, liderke, političarke, preduzetnice...). S druge strane, sami roditelji su, sa svoje strane, uglavnom ostali nečujni: oni do skoro nisu imali NVO-e preko kojih bi izrazili svoje interese, a najčešće nemaju ni vremena da se organizuju. Sami roditelji predstvaljaju društvenu grupu koja sasvim sigurno ima najveći problem sa "siromaštvom vremena", u odnosu na sve ostale marginalizovane grupe ili socijalno ugrožene kategorije.

Posebno je zanimljivo to da se ni same ženske organizacije nisu dovoljno bavile pitanjem samostalnog roditeljstva, iako su imale veoma izražen sluh za sve druge vulnerabilne grupe. Jedno od objašnjenja, verovatno, leži u potpuno konfuznom odnosu prema materinstvu koji karakteriše savremeni feminizam, što se odrazilo i na odnos ženskog pokreta u Srbiji prema materinstvu. Problemi samih roditelja su uglavnom bili tretirani kroz pitanja siromaštva, ili porodičnog nasilja, međutim, to je nosilo rizik ogromnog pojednostavljivanja i čak iskrivljavanja slike. Sami roditelji se veoma teško klasifikuju, jer se radi o veoma raznorodnoj grupi. Opiranje klasifikaciji i definisanju samostalnog roditeljstva je rezultat i još uvek veoma raširenog patrijarhalnog stava da se pre radi o nekoj vrsti "devijacije", nego o jednoj vrsti "nove normalnosti" koja se nezadrživo širi i brojećano jača, naročito u razvijenom delu sveta. Patrijarhalizam

stvara slepilo, i sami roditelji ostaju nevidljivi iako njihovi brojevi rastu, iako se radi o nezadrživom trendu i jednoj vrsti nove norme. Broj samih roditelja raste, usled razvoda, migracija, nestabilnosti partnerskih odnosa, povećanog mortaliteta zbog ratnih sukoba i sl.

Feminističko znanje o roditeljstvu uopšte, pa i o samim roditeljima koje je u Srbiji dramatično nedostajalo, ipak se postepeno artikuliše u nizu novih istraživačkih projekata i publikacija. Nedavno je na Filozofskom fakultetu u Beogradu završen potprojekat "Feministički prstup politikama roditeljstva" u okviru šireg projekta: "Izazovi društvene integracije: koncepti i akteri". Unutar njega su objavljene dve značajne publikacije: tematski broj časopisa "Sociologija" (Vol, LVI, No 4, 2014) i zbornik "Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse" (Jarić (ur.), 2014) kojima je obuhvaćen niz autorki i autora iz Srbije, ali i regiona (Blagojević Hjuson, 2014; Sekulić, 2014; Bobić i Stanojević, 2014; Bobić i Stanojević, 2014a; Jarić, 2014a; Dragišić-Labaš, 2014; Ivković, Boneta i Kanjić, 2014; Galić, Klasnić i Jurković Kuruc, 2014; Stanković, 2014; Jarić, 2014; Sokolovska i Bilinović, 2014; Blagojević, 2014; Bobić i Lazić, 2014; Sekulić, 2014a, Mršević, 2014; Radoman, 2014; Drezgić, 2014; Rosić Ilić, 2014; Kronja, 2014; Petrović, 2014; Šućur Janjetović, 2014; Pavlović, 2014; Miletić Stepanović, 2014). I izvan ovog projekta, fenomenom materinstva i majčinstva iz feminističke perspektive poslednjih godina se bavi sve više autora, uglavnom autorki (Vilenica, 2013; Višić, 2013) To će, sasvim sigurno, prozvesti adekvatnu i kritičnu masu znanja u ovoj oblasti, koja više neće moći da bude ignorisana u "mainstream" sociologiji koja još uvek preovladjuje na lokalnim univerzitetima i koja uglavnom zauzima pozicije otvorenog antifeminizma.

U tom novom saznavnom kontekstu i pristup fenomenu samostalnog roditeljstva će nesumnjivo morati da se menja. Ipak, ovaj fenomen nije samo rodno određen, već je i veoma diverzifikovan prema linijama ruralno/urbano, društvena klasa, etnicitet, obrazovanje i sl. Kvalitativni pristup u ovom konkretnom istraživanju omogućio je da se veoma dobro identifikuje raznovrsnost životnih, egzistencijalnih, situacionih faktora, koju bi kvantitativni pristup prikrio. Ovo istraživanje ukazuje na neke od ovih razlika i "intersectionalities", odnosno mesta ukrštanja razlika. Ipak, i pored svih obrazaca koji se eventualno mogu utvrditi, a za čim teži svako sociološko istraživanje, činjenica je da postoji niz visoko individualizovanih okolnosti i situacija koje određuju kako će izgledati samostalno roditeljstvo u svakom pojedinačnom slučaju, i u određenoj fazi porodičnog ciklusa. Iako neki osnovni izvori/uzroci samostalnog roditeljstva mogu biti identifikovani (udovištvo, razvod, vanbračno rađanje, dugotrajna migracija), postoje i sasvim specifične situacije (npr. mentalna bolest majke, odlazak oca u zatvor, bigamija i td.) koje vode ka samostalnom roditeljstvu. Takođe, postoje i velike razlike u životnim uslovima, standardu, nasleđivanju, zaposlenosti i profesiji, starosti i obrazovanju, zdravstvenom statusu roditelja, broju dece i sl. Svi ovi mnogobrojni faktori kreiraju specifične situacije samostalnog roditeljstva koje, konsekventno, zahtevaju i kompleksne politike intervencije.

Na osnovu statističkih izvora, istraživanje je omogućilo grubi uvid u kvantitativne aspekte ispitivanog fenomena. "Grubi" jer su statistički podaci samo površina iza koje ostaje nedostupna dubina, tj. kvalitet, stvarna situacija u kojoj se odvija samostalno roditeljstvo. Same majke su, kako je istraživanje pokazalo,

kategorija koja jasno preovlađuje među samim roditeljima, dok su sami očevi mala manjina. U subregionu same majke su mnogo zastupljenije od samih očeva zbog sledećih razloga: veoma raširenih patrijarhalnih stereotipa, po kojima je "logično" da deca ostaju sa majkom; nerazvijene prakse deljenja starateljstva; činjenice da se od muškaraca očekuje, da u skladu sa patrijarhalnom ulogom, obezbeđuju prihode, a ne negu; kao i narastajućeg broja mladih žena koje se odlučuju na rađanje izvan braka ili u kohabitaciji.

Samostalni roditelji često nisu adekvatno predstavljeni ni u velikim anketama (HBS), i statistički je njih teško mapirati, s obzirom da veoma često žive u proširenim porodicama. S druge strane, socijalna davanja su najčešće definisana tako da se odnose samo na one koji se nalaze na dnu lestvice socijalne stratifikacije. Upravo zbog toga, mnogi sami roditelji koji su zaposleni i profesionalci, koji žive u urbanim područjima, iako su de facto na granici siromaštva, ostaju izvan adekvatne mreže pomoći i podrške. Poseban problem predstavlja identifikovanje stvarnih prihoda roditelja, najčešće oca, koji ne živi sa detetom. U uslovima veoma raširene sive ekonomije i visoke nezaposlenosti, mnogi očevi uspevaju da ne prijave prihode ili su navodno na "minimalcu". Pravni instrumenti se pokazuju još uvek kao nedovoljno efikasni i spori, što rezultira u pojačanom riziku od siromaštva za same majke sa decom.

1.5. Metodologija

Istraživanje je bilo zasnovano na seriji komplementarnih istraživačkih metoda, kvantitativnih, kvalitativnih i participativnih, uključujući: intervjue, fokus grupe, analizu

dokumenata, demografsku analizu. Ono se oslanja na znanje generirano u prethodnim istraživanjima u regionu ("Rodnim barometrima"- Blagojević, 2004, 2006, 2008; Blagojević Hjuson, 2013). Uzorak samih roditelja je uključio 35 polustrukturirana intervjua sa samim roditeljima (BiH – 10, Crna Gora – 15, Srbija – 10). U ovom broju bilo je 7 intervjua sa samim očevima. Tim visokokvalifikovanih asistentkinja je obavljao razgovore, i birao sagovornike i sagovornice na osnovu precizno određenih kriterijuma. Uzorak je trebalo da odrazi mnoštvo različitih životnih situacija samih roditelja, kao i njihove različite socio-demografske karakteristike. Intervjui su obično trajali 2-4 sata, i upitnici su bili popunjeni na osnovu preslušavanja trake, izuzev u nekoliko slučajeva, kada su ispitanice odbile snimanje. U kasnijoj etapi istraživanja obavljeno je naknadno još 15 intervjua u Crnoj Gori, od kojih je bilo 5 sa samim očevima.

Podaci o institucionalnom okruženju prikupljeni su na osnovu detaljno razrađenog upitnika za "country report", koji je uključio pitanja koja su se odnosila na demografske podatke, institucionalno okruženje, funkcionisanje nevladinog sektora i medije. Strukturirani upitnik je omogućio lakše poređenje podataka iz sve tri zemlje. Treba napomenuti da iako su u pitanju tri zemlje, urađena su četiri izveštaja, jer je tim procenio da je zbog specifičnosti BiH bolje da postoje dva izveštaja – jedan iz RS i jedan iz FBiH. Ovi izveštaji su bili zasnovani, kako na zvaničnim izvorima, tako i na intervjuiima sa različitim "praktičarima", uključujući državne službenike, predstavnike centara za socijalni rad i statistike, kao i predstavnike NVO-a.

Metodologija primenjena u ovom istraživanju bi se mogla okarakterisati kao kombinacija kvalitativnog sociološkog istraživanja, s jedne strane, i "policy research-a", s druge strane.

Materijal koji je sakupljen je bio izrazito bogat i inspirativan i omogućio je kvalitetne i produbljene uvide o problemu, kao i teorijske uvide o roditeljstvu na poluperiferiji.

2. POLOŽAJ SAMIH RODITELJA U REGIONU

2.1. Nelagode zbog definicije

"Sami roditelji" su u ovom istraživanju definisani kao sami (izvan braka i kohabitacije) roditelji koji žive sa svojom zavisnom decom, unutar ili izvan proširene porodice. Samostalno roditeljstvo je obično posledica razvoda, duge separacije, rađanja izvan braka, ili udovištva. Ovo je operacionalna definicija samog roditeljstva, koja jasno označava ko je samostalni roditelj i na osnovu kojih najčešćih (u demografskom smislu) uzroka, odnosno životnih događaja.

Međutim, u mnogim od institucija u kojima je istraživanje sprovedeno zaposleni su izjavljivali da "ne postoji odgovarajuća definicija", pod čim su najčešće podrazumevali nepostojanje pravne definicije. Ovo je, ujedno, najčešće navođeni razlog zašto ne postoji znanje i svest o ovom problemu, kao ni odgovarajući tretman samih roditelja od strane institucija. U centrima za socijalni rad, u ministarstvima, u državnim statistikama, nepostojanje legalne definicije je navođeno kao legitimni razlog

za nepreduzimanje odgovarajućih zaštitnih mera i za nevidljivost problema u javnosti. Naravno, diskurzivna analiza odgovora ukazuje da se pre radi o postojanju patrijarhalnih predrasuda koje onemogućuju da se problem vidi, nego o stvarnoj prepri. Pravne definicije su stvar konvencije. Ono što je, međutim, evidentno, je odsustvo dobre volje da se problemu samih roditelja pristupi kao kompleksnom, ozbiljnom problemu, koji zahteva kompleksnu i ozbiljnu državnu intervenciju, jer pogađa i roditelje i decu.

Samostalno roditeljstvo je uglavnom marginalizovana tema u okviru javnog diskursa, a pozivanje na nedostatak pravne definicije je samo "zgodan" izgovor. Kritička feministička analiza diskursa zaposlenih u institucijama pokazuje da se pre radi o nečemu drugom. Roditeljstvo u patrijarhalnom društvu, a naročito materinstvo, su dominantno oblikovani očekivanjem o "normalnosti žrtvovanja za decu". Od samih majki se očekuje da učine sve za svoju decu i da se "ne žale", jer je to njihova odgovornost, kao što se i pretpostavlja da je žena ta koja "sve treba da učini da se brak održi", pa i da deca imaju kontakt sa ocem. U izjavama nekih zaposlenih u ministarstvima gotovo da postoji osećanje neprijateljstva prema samim roditeljima, kao i latentno očekivanje zloupotrebe:

- *Ako bi se samohrani roditelji izdvojili kao posebna vulnerabilna kategorija, bio bi otvoren veliki prostor za manipulaciju. Ljudi bi se razvodili i lažno predstavljali svoj bračni status, samo da bi mogli da ostvare neke privilegije i korist (SR, Ministarstvo za socijalni rad).*

Ova izjava zvuči veoma cinično imajući u vidu nestabilnost i nizak nivo socijalnih davanja namenjenih samim roditeljima i deci. Prezir kojim se opisuju ljudi koji imaju socijalnu potrebu od

strane onih koji su plaćeni da im je pruže, tj. da brinu o zadovoljenju te potrebe, je krajnje zabrinjavajući. Državni službenici se ovde javljaju u ulozi zaštitnika države od moguće zloupotrebe od strane građana, i to građana koji su u stanju socijalne potrebe. To zapravo znači da je sistem postavljen "na glavu", tj. da se problem ne može svesti na nedostatak fondova i sredstava, već da on zadire u sam odnos države prema građanima.

Problem je, takođe, što je tokom istraživanja u institucijama bilo veoma vidljivo potpuno suženo shvatanje problema, odnosno svođenje na problem materijalne pomoći najugroženijim samostalnim roditeljima. Intervjui sa roditeljima su, međutim, pokazali da sami roditelji imaju sasvim drugačija očekivanja, odnosno da su materijalna pomoć i eventualne povlastice samo jedan aspekt pomoći, dok su ostali vezani pre svega za pomoć i informacije u vezi podizanja dece. U sve tri zemlje u institucijama je naglašeno da su sami roditelji pokriveni socijalnom zaštitom isto kao i ostali roditelji. Ali, upravo u tome i jeste problem. Ni po strukturi troškova, ni po strukturi potreba, materijalnih i nematerijalnih, ne mogu se sami roditelji jednostavno izjednačiti sa ostalim roditeljima, pa čak ni sa onima koji su posebno izloženi riziku od siromaštva. Ovaj princip izjednačavanja u suštini više šteti nego što koristi, jer čini specifične potrebe samih roditelja nevidljivima ili "lažno zadovoljenima".

Takođe, u institucijama je u veoma izraženom odbrambenom stavu, naglašavano da "država nema novca" da učini bilo šta osim onog što već čini. Ovakav pristup zaposlenih u institucijama je svakako zanimljiv, jer se oni javljaju kao branioci sistema restrikcija, a ne socijalne države, čak i kada su zaposleni u ministarstvima kojima je zvanična uloga vezana za obezbeđivanje

socijalne pomoći ugroženima. Takođe, ima se utisak, da pošto se sami roditelji pojavljuju kao neka vrsta "zakasnele vulnerabilne grupe", jer su identifikovani kao vulnerabilna grupa kasnije u odnosu na neke druge, oni nemaju prava da očekuju da im se izađe u susret, jer su sredstva već raspodeljena drugima. U institucijama često preovlađuje stav da "ništa više ne može da se učini", odnosno da ne postoje kapaciteti i resursi da se bilo šta dodatno učini. To znači da u institucijama zapravo ne postoji spremnost da se samere realne potrebe različitih grupa i da se nedogmatično pristupi rešavanju problema. Ko je više ili manje "vulnerabilna grupa" nije fiksirana istina, već treba da bude predmet ispitivanja. Povrh svega, iako su sredstva uvek ograničena, izbor prioriteta mora da se zasniva na jasnim principima, a ne na logici "ko prvi do devojke...". I što je najvažnije, "grupni" princip u realnosti najčešće ide na štetu individualnog pristupa, odnosno zadovoljenja individualnih i različitih potreba. Iz intervjua obavljenih u institucijama, može se jasno videti da postoji jasna veza između insistiranja na "nepostojanju pravne definicije", patrijarhalne ideologije koja je raširena u institucijama, nevidljivosti problema i nedostatnosti adekvatne pomoći.

2.2. Realnosti

Stvarni svakodnevni život samih roditelja u regionu skoro da i nije bio predmet posebnih istraživanja. Pošto nisu oficijelno prepoznati kao posebna kategorija, statistički podaci su nepostojeći, a velike ankete, kao one o potrošnji domaćinstava, imaju ozbiljna metodološka ograničenja. Jednom rečju, agregatna slika, ili makro slika, je prilično neprecizna i

nepouzdana. Međutim, čak i uz ograničenja pomenutih anketa može se videti da su porodice samih roditelja više izložene riziku od siromaštva od ostalih porodica. Na primer, u BiH Anketa o potrošnji domaćinstva (2007) je pokazala da porodice samih roditelja imaju lošije uslove života, da ređe poseduju stan, da su njihova domaćinstva lošije opremljena i da imaju manju verovatnoću da poseduju automobil. Njihova mesečna potrošnja je iznosila 1.355,06, dok je prosečna mesečna potrošnja kompletnih porodica iznosila 1.610,99, sa jednim, odnosno 2.039,10KM sa dvoje dece. Ako je žena bila "starešina domaćinstva" stopa siromaštva je iznosila 22.4%, u poređenju sa 17.3% kada je "starešina domaćinstva" bio muškarac. Na kraju, stopa siromaštva za same roditelje je bila 17.9% u poređenju sa 13.3% za kompletne porodice. Ipak, iako ovi podaci pokazuju pravac razlika, sama dubina razlika između samih roditelja i ostalih porodica je najverovatnije podcenjena.

Metodološka ograničenja u Anketama o potrošnji domaćinstava uključuju uzorkovanje, definicije i takođe sužen fokus (prihodi i potrošnja). Posebno je problematična definicija "starešine domaćinstva", koja ne samo da je anahrona i da pojačava patrijarhalne stereotipe o rodnoj hijerarhiji unutar porodice i domaćinstva, već je i jako teško "merljiva" u realnosti. Na primer, "starešina" može biti žena kojoj je muž duže odsutan, ali je još u braku, i čiji muž i dalje izdržava porodicu. U nekim kulturama, takođe, najstariji član, odnosno članica domaćinstva, po automatizmu postaju "starešine", ali to ne znači da u domaćinstvu nema kompletnih porodica sastavljenih od mlađih članova. Ipak, i pored svih ovih ograničenja, ostaje jasno da su sami roditelji više izloženi siromaštvu, kao uostalom i njihova deca. Deca iz porodica samih roditelja imaju veću verovatnoću da

odrastu u siromaštvu, a onda i veću verovatnoću da ranije prekinu školovanje ili da budu više izložena opasnostima antisocijalnog ponašanja. Ali, materijalni uslovi su samo jedno od ograničenja sa kojima su deca iz ovakvih porodica suočena.

2.3. Obim problema

Pošto postoji nedostatak pravne definicije i pošto sami roditelji nisu prepoznati kao statistička kategorija, nije moguće imati precizan uvid o tome o kolikim brojevima se zapravo radi. Međutim, neke procene mogu da se naprave na osnovu anketa o potrošnji domaćinstava. U BiH je, na primer, u 2007. bilo 10.9% domaćinstava samih roditelja od ukupnog broja domaćinstava. Od tog broja 7.5% su bila domaćinstva koja su se sastojala samo od roditelja i dece, dok je 3.4% samih roditelja sa decom živelo u proširenim porodicama. Same majke su sačinjavale 4/5, a sami očevi 1/5 od ukupnog broja samih roditelja. Postoji procena da u Srbiji ima oko 300.000 porodica samih roditelja. Da bi se razumeo pravi značaj problema bilo bi potrebno da se ovi brojevi uporede sa brojevima koji se odnose na neke druge vulnerabilne kategorije. Tako bi se videlo da veoma često značaj koji se pridaje nekoj pojavi, ili status vulnerabilne grupe, ne zavisi nužno od obima problema, već od nekih drugih činilaca, od kojih je verovatno najdominantniji zainteresovanost donatora za taj problem.

Broj samih roditelja je u velikoj meri, ali ne isključivo, zavistan od broja razvoda, odnosno razvod (ili separacija) jeste glavni konstitutivni proces formiranja mase, tj. velike većine slučajeva samostalnog roditeljstva. Pored razvoda, proces umiranja (udovištva), kao i proces vanbračnog rađanja takođe formiraju

situaciju samog roditeljstva, ali u daleko manjoj meri. Na primer, u 2007. u BiH je bilo 1.826 razvoda, a u Crnoj Gori – 453. Nisu svi razvedeni brakovi bili sa decom, niti sa malom, zavisnom decom. S druge strane, u nekim od razvedenih brakova je bilo i više od jednog deteta. U izvesnom broju slučajeva dolazi i do ponovnog sklapanja braka, naročito kod muškaraca. Ipak, brojevi vezani za razvod ukazuju na opšti, grubi, okvir porasta broja samih roditelja, odnosno dece koja žive sa samim roditeljima. Iz jedne kalendarske godine u drugu, brojevi razvoda se akumuliraju, i povećavaju masu samih roditelja, bez obzira na činjenicu da neki drugi demografski procesi idu u suprotnom pravcu (ponovno sklapanje braka, odrastanje dece i napuštanje roditeljskog domaćinstva, smrtnost samih roditelja).

Podaci pokazuju da u subregionu ne postoji stalan porast razvoda brakova, iako su predviđanja vezana za procese modernizacije porodice i društva podsticala očekivanja u ovom pravcu. Objašnjenja za ova "odstupanja" su kompleksna i verovatno leže u činjenici da opšti proces starenja stanovništva, pa i bračnog kontingenta, smanjuje bračnu nestabilnost. Osim toga, dugotrajna "kriza" vezana za raspad Jugoslavije, ratove i tranziciju, takođe je pogodovala strategiji preživljavanja zasnovanoj na konzervaciji (Milić, 1995), što podrazumeva i povećanu stabilnost brakova, bez obzira na kvalitet bračnog i porodičnog života. Privid bračne stabilnosti održava se i kao posledica jednostavne činjenice da se samo sklapanje braka sve više odlaže u sve starije doba, a da stariji partneri teže da imaju stabilnije veze. Društveno okruženje u "tranziciji", kao što smo već objasnili, ima jake tendencije re-patrijarhalizacije, re-tradicionalizacije i re-femilijarizacije, i favorizuje porodicu kao

apsolutno neophodnu u "ekonomiji preživljavanja", pa se i najveći broj parova prilagođava umesto da se razvodi.

Statističke službe u sve tri zemlje sakupljaju podatke o tome kome se dodeljuju deca posle razvoda. U BiH u 2007. majke su dobile starateljstvo nad 441 dece od ukupno 650 dece, što predstavlja 67.8%. Očevi su dobili starateljstvo nad 209 dece, što predstavlja 32.2%. Postoji veće angažovanja očeva nego ranije. U Crnoj Gori u 2007. majkama je dato starateljstvo nad decom u 85.3% slučajeva, a očevima u samo 10.0% slučajeva. U Srbiji u 2006. od ukupno 3.530 dece, 81.1% je nastavilo da živi sa svojim majkama, a 18.9% sa očevima.

Ovi brojevi kada se kombinuju omogućuju da se naprave adekvatne procene. Može se proceniti da je u tri zemlje u regionu udeo porodica sa samim roditeljima u ukupnom broju porodica 10-15% (unutar ili izvan proširenih porodica) a udeo samih majki kreće se od 70-85 %, a samih očeva od 15-30%, u zavisnosti od društvene i kulturne sredine.

Izveštaji po zemljama su pokazali da zaposleni u državnim statističkim institucijama imaju različite stavove po pitanju sakupljanja podataka o samim roditeljima. U statističkim zavodima Federacije BiH i u Crnoj Gori, zaposleni nisu bili samo jako dobro informisani, već i vrlo zainteresovani za pitanje kako postojeće stanje može da se unapredi, a prepreke otklone. U Statističkom zavodu Srbije ne samo da je postojala veoma niska zainteresovanost za problem, već su zaposleni naglašavali da nemaju nikakav zvanični zahtev da se prikupljaju podaci po nekom poboljšanom kriterijumu, čime su pokazali nezainteresovanost i nespремnost da uđu u suštinu problema. Ova razlika nije slučajna. Ona u najvećoj meri

reflektuje stav rodni mehanizama prema problemu samih roditelja u ove tri zemlje. Dok je istraživanje o samim roditeljima u statističkim službama Federacije BiH i RS naišlo na razumevanje i na spremnost zaposlenih da uzmu aktivno učešće u unapređivanju metodologije prikupljanja podataka, u Srbiji je situacija bila potpuno različita.

Ovo istraživanje je pokazalo da u sve tri zemlje nedostaje sistematično prikupljanje podataka o samim roditeljima i o promenama kojima su oni kao grupa izloženi. Uopšteno govoreći, statistika o samim roditeljima može biti generirana na nekoliko načina:

1. putem popisa stanovništva, koji pokazuju sastav domaćinstava i njihovu zastupljenost u ukupnoj populaciji,

2. putem posebnih anketa (kao što je Anketa o potrošnji domaćinstava)

3. putem baza podataka koje postoje u raznim institucijama, kao što su ministarstva, koje se formiraju na osnovu dokaza o postojanju pojedinačnih slučajeva samog roditeljstva.

Svi ovi metodi imaju svoje prednosti i nedostatke. Oni su svi, takođe, suočeni sa problemima pravovernosti i tačnosti (pogotovu zato što je status samog roditeljstva zavistan od porodičnog ciklusa i odrastanja deteta-dece), kao i sa problemima privatnosti. Ipak, čini se da je stvaranje baze podataka koja se zasniva na pojedinačnim slučajevima, neophodno za bilo kakvu ozbiljniju intervenciju u oblasti socijalne politike. Pošto je problem samog roditeljstva multidimenzionalan, različita ministarstva mogu da budu uključena (za obrazovanje, za porodicu, socijalni rad itd.). Ova baza bi mogla da se koristi kao

izvor za dodatnu statističku analizu, kao i za konkretne intervencije javne politike. Jedini način na koji je moguće odgovoriti na individualne diverzifikovane i promenljive potrebe samih roditelja je redovno inoviranje ovakve baze na osnovu podataka koji bi se prikupljali preko centara za socijalni rad.

2.4. Institucionalno okruženje

2.4.1. Rodni mehanizmi i nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost

Prema intervjuima koji su sprovedeni u Agenciji za rodnu ravnopravnost BiH, osnovnim rodnim mehanizmom u toj državi, sami roditelji su prepoznati kao vulnerabilna kategorija, ali nije mnogo učinjeno na poboljšanju njihovog položaja zbog ograničenih resursa. Sami roditelji, ipak, nisu uključeni kao posebna kategorija u Gender akcioni plan, osim u nekoliko aktivnosti u kojima su pomenute same majke (npr. aktivnosti vezane za ratne žrtve). Međutim, u Gender akcionom planu je planirano da sve aktivnosti budu "mejnstrimovane", odnosno urodnjene, specifičnim aktivnostima dizajniranim za vulnerabilne grupe, uključujući i same roditelje. Polazno stanovište je da ovaj problem zahteva multidisciplinarni pristup i da ne može biti redukovano na ekonomsku dimenziju. Zato se Agencija zalaže za to da različite institucije primene različite, ali međusobno koordinirane mere.

U intervjuima koji su obavljeni sa predstavnicama gender centara FBiH i RS, bilo je očigledno da obe institucije imaju izraženu senzibilnost za problem, ali ne i resurse da u ovom trenutku preduzmu neke kompleksnije aktivnosti. Bilo je,

takođe, evidentno da u ovim institucijama postoji razumevanje kompleksnosti problema samog statusa, odnosno siromaštva. U intervjuima je naglašavano da je problem samog roditeljstva povezan sa problemima kvaliteta života i roditelja i dece, sa saradnjom roditelja posle razvoda, sa problemima alimentacije, nezaposlenosti i napredovanja u karijeri, konfliktom između različitih uloga, neadekvatnom organizacijom vrtića i škola i sl. Takođe, u nekim slučajevima, zakoni su diskriminatorni prema nevenčanim majkama i vanbračnoj deci. Na primer, u slučaju smrti oca, deca rođena u braku imaju pravo na materijalnu pomoć tokom redovnog školovanja, što nije slučaj sa decom rođenom izvan braka.

Prema intervjuima, zaposleni u gender centrima, imaju visoku svest o tome da je neophodno preduzeti akcije u pravcu podizanja svesti, i samih roditelja i opšte javnosti. U oba gender centra je naglašeno da se sami roditelji suočavaju sa veoma velikom napetošću i da imaju potrebu za psihosocijalnom, pravnom, obrazovnom podrškom, pored materijalne podrške. Takođe, važno je i da su gender mehanizmi u BiH razumeli da potrebe roditelja i dece nisu identične, i da mere javne politike treba da uzmu obzir ove razlike.

U Srbiji je Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti (2008-2015) prepoznala same majke kao vulnerabilnu kategoriju među ženama. Međutim, rodni mehanizmi nemaju predviđene nikave posebne mere niti projekte koji bi se bavili problemima samih majki, ili roditelja uopšte. U rodnim mehanizmima je naglašeno da je najveći problem implementacija inače dobrih zakona. Dok Kancelarija za rodnu ravnopravnost koja je rodni mehanizam na nacionalnom nivou ne pokazuje zainteresovanost za ovaj

problem, Pokrajinski (vojvođanski) Sekretarijat za zapošljavanje i ravnopravnost polova ima proaktivnu strategiju prema samim majkama. Konkretni aktivnosti se uglavnom odnose na mere zapošljavanja i samo-zapošljavanja.

Kancelariju za ravnopravnost polova Vlade Crne Gore prepoznala je problem samih roditelja i uključila ih u Plan akcija za rodnu ravnopravnost (PAPRR 2008-2012). U regionalnom okviru, ovo je najdetaljniji plan konkretnih mera koji targetira same majke. Te mere uključuju: stvaranje info centra vezanog za same majke u Crnoj Gori, stvaranje prvog skloništa namenjenog neudatim samim majkama i njihovoj deci, treniranje administrativnog osoblja kako bi se povećali znanje i senzibilitet za dati problem, skup mera koje podržavaju obrazovanje maloletnih samih majki, kao i kontinuirano obrazovanje posle završetka školovanja, formiranje Alimentacionog fonda koji treba da omogući finansijsku pomoć za same roditelje. Kancelarija podržava prvo sklonište za same majke i njihovu decu koje je već nabavila sredstva.

2.4.2. Ministarstva i nacionalne razvojne strategije

U razvojnim strategijama FBiH ne postoji ništa što se odnosi na same roditelje. U RS, u okviru novog Ministarstva za porodicu, mlade i sport, samo roditeljstvo je prepoznato kao važna tema, koja je tesno povezana i sa populacionom i sa socijalnom politikom. Međutim, u intervjuima je naglašeno da u celini postoji problem sa razumevanjem i prepoznavanjem problema porodice. Ovo može da se vidi kao logična posledica dominantnog populacionog političkog diskursa u BiH koji je fokusiran na teme

etniciteta umesto na svakidašnji život opšte populacije. Ovo ministarstvo ima Strategiju za razvoj porodice u RS.

U Crnoj Gori, u Strategiji za smanjenje siromaštva i socijalnu inkluziju (2007-2011), sami roditelju nisu pomenuti. U Nacionalnom planu akcija za decu (2004-2010) same majke su pomenute jedanput, tamo gde je pomenuto da same majke imaju pravo da budu smeštene u porodice koje će o njima voditi računa, sve do starosti dece do tri godine.

Problem samih roditelja u Srbiji je smešten u okvire Nacionalne strategije za smanjenje siromaštva (SSS). Vlada Republike Srbije je osnovala Kancelariju za implementaciju SSS, koja se nalazi pod nadležnošću zamenika Premijera, i čija je funkcija koordinacija aktivnosti vezanih za smanjenje siromaštva. Ova kancelarija je neka vrsta "kišobran" entiteta, koja kontaktira sa različitim institucijama i ima direktan uticaj na pravne promene. Ona je otvorena da uključi temu samih roditelja u mnogo većoj meri nego što je to do sada bio slučaj, i uglavnom je zainteresovana za temu alimentacije. Mnogo njene energije je usmereno na rešavanje pitanja alimentacije i pronalaženje novih pravnih rešenja koja bi omogućila regulisanje alimentacije. Međutim, od skoro, tim kancelarije stavlja naglasak na socijalnu inkluziju, koja podrazumeva mnogo kompleksniji pristup ranjivim grupama, uključujući i same roditelje.

2.4.3. Centri za socijalni rad

U sve tri zemlje institucije koje su najviše involvirane u konkretne probleme samih roditelja su centri za socijalni rad. Iako je mreža centara veoma razvijena (u svakoj opštini postoji centar za socijalni rad), ovo je neophodan, ali ne i dovoljan uslov

za njihovo uspešno angažovanje. Predstavnici centara su se u intervjuima koji su sa njima obavljani žalili na uslove rada (mali broj zaposlenih, ograničeni materijalni resursi), nedostatak adekvatne pravne regulative, odsustvo jasnih procedura kako da se tretiraju specifične situacije, nedostatak baze podataka koja bi omogućila adekvatan monitoring i intervenciju. U realnosti sve tri zemlje, sami roditelji često ne mogu da dobiju pomoć na koju imaju pravo prema zakonima, i zaposleni u centrima za socijalni rad se uglavnom osećaju bespomoćno.

Socijalni radnici koji su intervjuisani su kao najveći problem navodili problem nedobijanja alimentacije, kao i činjenicu da same majke, koje su najveća većina samih roditelja, jednostavno ne uspevaju da obezbede materijalnu podršku očeva. U mnogo slučajeva one se osećaju bespomoćno, jer se zakoni ne primenjuju. Na primer, prema zaposlenima u Centru Sarajevo, roditelj koji izbegava svoju pravnu obavezu da plaća alimentaciju može da bude zatvoren i do tri godine, ali to se u realnosti nikada nije dogodilo. Oni su takođe ukazali na to da čak i posle razvoda roditelji nastavljaju da imaju konflikt, bez obzira na to što je to često protiv interesa dece. Imajući u vidu složenost problema samog roditeljstva, socijalni radnici smatraju da postoji duboka potreba za obrazovanjem, savetovanjem i treningom samih roditelja, kao i roditelja uopšte.

Pored ovih zajedničkih problema sa kojima su suočeni centri za socijalni rad u sve tri zemlje, u BiH, zbog složene administrativne organizacije, razlike u tretmanu samih roditelja veoma zavise od opštine, odnosno kantona.

- *Ne radi se samo o samim roditeljima, već ima mnogo pitanja vezanih za socijalnu zaštitu koja su veoma*

različito definisana u različitim opštinama. Tako, sada imamo situaciju da osoba u jednoj ulici prima 40KM, a osoba u sledećoj ulici prima 100KM, u zavisnosti od toga kojoj opštini, kantonu ili entitetu ona pripada (BiH, socijalni radnik).

Tako, već postojeća raznolikost životnih uslova situacija samih roditelja, dodatno je iskomplikovana administrativnom organizacijom BiH. Ovo jasno doprinosi rastućem osećanju društvene nepravde i eroziji poverenja u institucije, ostavljajući same roditelje izolovane u njihovim malim svetovima svakodnevnih borbe za preživljavanje.

Istraživanje je pokazalo da se socijalni radnici zaposleni u centrima, u odsustvu jasne regulacije i procedura kako da pomognu i podrže same roditelje, razlikuju veoma mnogo među sobom u tome kako oni "vide" problem i kako mu pristupaju. Odgovori samih roditelja otkrili su da su mnogi od socijalnih radnika empatični, ali bespomoćni:

- Onaj koji dobije dete, prema našoj regulativi, a ne dobija alimentaciju zbog toga što ima neodgovornih roditelja, postaje žrtva. Niko ga ne pita da li može da izdržava dete i kako će to da uradi?*

Ni u jednoj od ovih zemalja ne postoji alimentacioni fond za same roditelje i njihovu decu kojima je potrebna finansijska pomoć. U BiH, na primer, zakon omogućuje stvaranje takvog fonda, ali on još nije oformljen. U Srbiji je situacija u vreme sprovođenja istraživanja bila još gora, jer je postojalo otvoreno odbijanje ideje od strane najviših vladinih predstavnika da se ovakav fond oformi. Zvanično objašnjenje je bilo da država ne može da preuzme odgovornost od roditelja za duge i komplikovane pravne procedure, pa ni da naknadno naplati

dugove od neodgovornih roditelja koji izbegavaju alimentacije. Ovo objašnjenje je u velikoj meri cinično, jer država ohrabruje same majke da vode sudske procese kako bi naplatile alimentaciju, a s druge strane ta ista država odbija formiranje fonda sa obrazloženjem da bi za nju bilo gotovo nemoguće da naplati alimentacije od (najčešće) neodgovornih očeva. U intervjuima sprovedenim u Ministarstvu za socijalni rad je bilo naglašeno da majke imaju odgovornost da vode sudske procese, iako je svima poznato da ti procesi traju godinama i da su sume novca koje se na kraju dobijaju gotovo simbolične, jer ne odražavaju prave prihode očeva. Drugim rečima, od samih majki država očekuje da prolaze kroz apsurdne, duge i ponižavajuće procese, koji na kraju treba da omoguće neadekvatne sume za izdržavanje, dok se u isto vreme sama država oseća nemoćno u sprovođenju sopstvenih zakona! Ovaj paradoks jasno pokazuje kako patrijarhalna ideologija dominira u državnim institucijama i kako se ona uspešno kombinuje sa ciničnim neoliberalnim idejama o "stezanju kaiša" i odgovornosti građana, bez obzira na njihovu stvarnu ne/moć spram institucija u državama u "tranziciji".

3. SAMI RODITELJI: INDIVIDUALNA PERSPEKTIVA

3.1. Uzroci

Iako neki glavni uzroci/izvori situacije samog roditeljstva mogu biti identifikovani kao serija demografskih događaja (razvod, udovištvo, vanbračno rađanje, dugotrajna migracija i njom uslovljena separacija), u realnosti se ovi osnovni uzroci izražavaju kroz niz specifičnih i individualizovanih situacija. Tako, na primer, mentalna bolest majke, zatvorski boravak oca, ili bigamija oca, kako je istraživanje pokazalo, mogu biti neposredni, direktni uzroci samog roditeljstva. Takođe, neodgovorno ponašanje jednog partnera, dugotrajna nezaposlenost, neverstvo, voljna ili nevoljna odvojenost, alkoholizam, kao i nasilje u porodici, mogu biti neposredni uzroci razdvajanja partnera i, posredno, kreiranja situacije samog roditeljstva. Intervjui su razotkrili veliki varijetet u konkretnim životnim situacijama samih roditelja. Razlozi variraju od "umiranja ljubavi", što se može shvatiti kao izneveravanje romantičnih očekivanja partnera, do udovištva, nečeg što je nepovratno i nepromenljivo kreiralo

situaciju u kojoj jedan roditelj postaje sam odgovoran za podizanje dece.

- *Kod mene je razlog razvoda dugogodišnje trpljenje, nesuglasice, nerazumijevanje. U pitanju nijesu bili ni drugi čovjek ni druga žena, nego ono što treba da znači brak a to je razumijevanje, sigurnost, oslonac, dogovor, tolerancija, ljubav. Bila je sebičnost sa njegove strane, da nije htio da se okrene ni na mene, ni na djecu. Sve što smo se dogovorili palo je u vodu. Jednostavno, ništa više nije postojalo što je moglo da me zadrži uz njega (CG, majka dvoje dece).*
- *Razvod braka, neslaganje. Jednostavno nije bio ona osoba za koju sam se ja udala. Možda ni ja njemu nisam bila. Nepodnošljivost. Eto tako. Trajno poremećeni odnosi (RS, majka jednog deteta).*
- *Zvanično smo se razveli pre dve godine, ali se on odselio godinu dana ranije. Tada je dete imalo 3 godine. Znači od 2006. nismo zajedno. Mi smo živeli u porodičnoj kući mojih roditelja u Zemunu, gde smo imali svoju kuću, dvorišnu. Venčali smo se 2002, kada sma ja bila već u 7. mesecu trudnoće i bili smo u braku 3.5 godine. Prvenstveni razlog razvoda je taj što je ponestalo ljubavi. Ja sam se brinula oko deteta, a on je radio uglavnom na terenu i puno putovao, tako da je dolazio vikendom. Mi smo se u stvari razišli kada je je on došao i kad smo počeli da živimo zajedno, tu su krenule svađe i nismo se nikako uklopili kao porodica. Ja sam onda.. i moja odluka da se razidemo (SR, majka jednog deteta).*

Zanimljivo je da se na emociolanu hladnoću u braku žale samo žene, što može biti objašnjeno time da su žene osetljivije na ovu stranu bračnih odnosa, ali može značiti i da su one spremnije da

govore o ovom problemu od muškaraca. Takođe, udaljavanje o kome je reč je u velikoj meri karakteristično za okruženje u kome je primarna funkcija braka još uvek prokreacija, a ne sam partnerski odnos. Udaljavanje partnera može biti pojačano u periodu trudnoće i povezano sa neverstvom.

- *Zahladneli odnosi u vezi, ja sam bila kući sa decom, on je radio. Tamo gde je radio, našao je novu ženu, zaljubio se i otisao. Bio je aktivno sa njom u periodu moje druge trudnoće. Tada smo prekinuli svaku komunikaciju, a zvanično smo se razveli 3 godine kasnije (SR, majka dvoje dece).*

Ukoliko je brak izložen dodatnim problemima, kao što je bolest deteta, kada je neophodna saradnja i podrška oba partnera, izazov za njegovu stabilnost postaje još veći:

- *Osnovni razlozi su se počeli pojavljivati rođenjem djeteta zato što sam očekivala da će moj partner biti puno ozbiljniji u odnosu prema porodici i prema djetetu i prema meni, međutim, on se nastavio ponašati isto kao i kad nismo imali dijete. To sam ja manje više tolerisala sve dok moja kćerka nije dobila dijagnozu autizma i kad sam vidjela da se ni tada nije uozbiljio, shvatila sam da ne mogu imati dvoje djece u kući. Ja sam jedina zarađivala u kući, jedina plaćala račune, brinula se o djetetu, o svemu ostalom. On jeste prve dvije godine života djetetovog dosta vremena provodio s njom, i to je bio neki zajednički dogovor, jer sam ja morala kad je ona imala nekih 6 mjeseci da se vratim na posao, ali nije bio 24 sata s njom, uvijek je bila neka žena koja je dolazila i bila ispomoć još nekih 5-6 sati svaki dan. Bilo je nekih reakcija... ovako veoma nipodaštavajućih... npr. dvije stvari koje pamtim kao*

neke citate, anegdote su bile., ja sam pokušavala riješiti, naći načina šta da uradim da naša kćerka bude bolje i da bude funkcionalnija i zbog toga sam dosta knjiga čitala, naručivala, na internetu provjeravala šta ima od informacija, jer u BiH nema stručnjaka, niti ima literature na tu temu, da bi on meni rekao jednom:" Mani se knjige, djetetu treba ljubav, ti si hladna majka". Meni je to bilo užasno. I druga stvar je bila kada sam ja prvi put počela da kritikujem i da otvorenije govorim da se taj neki odnos između nas pokvario, da mi više nismo samo roditelji, da više nismo par, da ne izlazimo zajedno, on kad izađe naveče nikad mene ne zove, dakle taj neki odnos druženja, ljubavnika, je u potpunosti nestajao, našto je on rekao: "Pa kad si bila balavica od 16 godina kojoj se to desilo slučajno". Kao da dijete nije bilo planirano. Razvod je bio dosta mučan zato što je on nezaposlen i on nije htio da ode iz mog stana, jer je smatrao da je to naša zajednička svojina, iako se on u stan udao, ovaj, tako da su te neke zdravstvene neprilike dovele do toga da ga ja zamolim da izađe iz stana, jer je bio u bolnici i ja sam mu rekla "Ja te ne mogu primit kući, ti si ozbiljan bolesnik, ja se ne mogu o tebi brinuti". Međutim, ja mu i dan danas plaćam režije i plaćam iznajmljivanje stana u kojem je (FBiH, majka jednog deteta).

Odgovori ispitanica su pokazali da ekonomski samostalne žene donose odluke o razvodu onda kada su nezadovoljne kvalitetom bračnih odnosa. S druge strane, udovištvo može, kao što pokazuje sledeći odgovor, izazvati nasilni prekid inače dobrih odnosa.

- *Nažalost, imala sam jako lijep brak. Ostala sam udovica prije 7 godina, muž mi je poginuo u*

saobraćajnoj nesreći. Naša djeca su tada imala 10, 7 i dvije godine. Najmlađi sin se ni ne sjeća svoga oca, osim što ga vidi na slikama (CG, majka troje dece).

U izvesnom broju odgovora ispitanici su istakli problem alkoholizma, nasilja i kriminalnog ponašanja partnera.

- Pa znaš šta, jedini razlog je alkohol. Njegovi odlasci, ode kući, pa ga nema, dođe sljedeći dan ujutro. Vječito kafana, pa malo-malo pijan, nemaš s kime razgovarati, nemaš s kime podijeliti to nešto. Tu je jednostavno došlo do razdora. Sad kad se vratim unazad, možda nikad nismo ni bili u situaciji da o tome pričamo, jer smo živjeli u zajednici. 90% je alkohol, 10% zajednica (RS, majka troje dece).*
- Poenta je da sam ja došla u ovu situaciju jer sam živela u svetu gde nije bilo alkoholizma, tako da ja nisam umela da prepoznam opasnost. Zato sam i organizovala sa Vesnom Stanojević predavanje u školi o prevenciji alkoholizma i kako prepoznati alkoholizam i nasilje. To bi trebalo po svim školama organizovati i za dečake i za devojčice. Da je mene neko edukovao, možda bih razmislila (SR, sama majka, jedno dete).*
- Ja sam bila u braku 7 godina i sa tim bivšim mužem sam se lečila od steriliteta, nismo imali dece i odlučili smo da se razvedemo. Ja sam tada imala 33. Nakon toga sam završila MA i u 39. godini srela čoveka, gde sam nakon 2 meseca veze na rutinskom pregledu utvrdila da sam u 6. nedelji trudnoće. Pokušali smo da živimo zajedno sa mojim roditeljima, pošto je stan koji je on imao takođe roditeljski i veoma zapušten, vlažan. Nije dolazilo u obzir da se beba rodi tamo. Već nakon par meseci od kako smo počeli da živimo zajedno će se ispostaviti da je on*

alkoholičar, da mu je cela porodica (otac, brat, stric) i prijatelji alkoholičari i da svi imaju žene koje to trpe i to je njima normalno. Počeo je da se ponaša bahato, da me maltretira. Napustila sam ga, nisam se još sudski razvela, ali sam ga napustila kad sam bila u šestom mesecu trudnoće (SR, majka jednog deteta).

- *(On je) kriminalac, lopov, krao, dođe kod moje mame kad ona ode na posao, imao je ključ, krao od nje pare, od mene, posuđivao od svijeta, katastrofa. U početku to nisam znala, a poslije sam čekala kap da prelije... Ja sam živjela sa njim 2-3 mjeseca nevjencano i zatrudnila sam, i samo sam čekala papir da me samo vjenča zbog djeteta. Što se tiče braka, pakao (FBiH, majka jednog deteta).*
- *Otac deteta je bio nezaposlen i pri tom je još i pio. Ceo teret izdržavanja porodice je pao na mene. Bili smo u braku 10 god, a ukupno smo bili 12 god u braku. Zvanično smo se razveli 2002. godine, sin je tada imao 3 godine. Prethodno sam se ja odselila sa detetom na 3 meseca kod roditelja, pa sam se vratila nazad i onda sam nakon 8 meseci shvatila da ja njega ne volim i da želim i zvanično da se razvedem. Tada smo krenuli i da prodajemo stan i da delimo imovinu. Ja sam imala neki novac, za kaparu, za neki stan u izgradnji i već sam bila spremna da kaparišem, kada sam shvatila da je moj suprug već dao kaparu za svoju kuću. Tako sam odustala od prodaje stana i sačekala da on prihvati moje uslove, a to je bilo da mu isplatim deo stana i to je to (SR, majka jednog deteta).*

Nesloga u braku je u jednom slučaju bila izazvana mentalnom bolešću supruge koja je odbijala lečenje, što je vremenom dovelo do razvoda. U ovom slučaju je posebno je zanimljivo kako je otac

teško ostvario pravo na starateljstvo nad decom, i pored neosporne činjenice da bi majka zbog svoje bolesti bila neadekvatan roditelj.

- *Dovela je nesloga u braku. Razlog je bila samo nesloga u braku, nije bilo ono klasično, prevara, drugi muškarac, druga žena, nije... samo nesloga, svađe stalne. A ja to neću reći, supruga je sad bolesna, šta ja znam, ali bilo je i tad naznaka, bilo je liječenja od 97-98. godine kod doktorice, to je bila dnevna terapija na koju je ona išla, poslije nije htjela ići i tako. Kod nje je tad bilo zvanično nalaz da je paranoidno predstavljanje stvarnosti, neurosis i šta ja znam. Umisli neke stvari i to utiče na nju... onda dovodi do tih svađa. Mislim čisto, to je bila ljubomora ispočetka, ali nije bila ljubomora na nešto određeno "ti si bio tu, ti si ovo", nego "ti ćeš biti, ti ćeš mene...". Strah od prevare, recimo, strah da ja nju ne ostavim, da ne odem s drugom i tako. Ovaj, to sam ja razumijevao ispočetka i imao sam razumijevanja za to, pa sam se trudio da joj dokažem da to nije tako, a tu sam griješio, pa sam je vodio sa sobom gdje god pođem, na poslovni put, vodim nju sa sobom, ako noćim negdje plaćam joj prenoćište u hotelu da bi bila sa mnom, da joj na neki način dokažem. Ona je odrasla u sredini u kojoj je bilo svađa, roditelji su joj se rastali te godine kad se ona ujenčala. I gledala je samo tuču, svađu, to je bilo na selu, to sam ja sve znao, i mislio sam da je vidjela šta ne valja, pa da će to promijeniti u svom životu. Tako je i govorila, "ja takvim brakom ne bi mogla živjeti nikako", međutim sve je to prenijela kod mene (uzdah). Sve je to tako prenijela. Ja ispočetka popuštao, kasnije nije se to moglo više trpiti. I odlučio sam se na razvod*

kad sam vidio da djeca ispaštaju. Ah, ko i svaki roditelj, gledao sam da će se promijeniti, da će sve biti kako treba. Onda je došlo i drugo dijete poslije rata. Bili smo mi rastavljeni za vrijeme rata jedno godinu i po dana, otišla sa djetetom ovim starijim, otišla materi, pobjegla jednostavno... i onda poslije vidjela da je pogriješila, pa molila da se vrati, pa gdje da te vratim, ja ne znam ništa... I onda kad su počele padati one opštine pred kraj rata, šta ću, prepadnem se za dijete i za nju, moli, "ja ću se promijeniti, ja ću ovo ja ću ono", i vrati se. Imala je tad želju, vidio sam da ima neku volju da nešto promijeni, bila je malo vrednija, malo više posvećena i meni i djetetu, međutim to je kratko trajalo, godinu dana, i opet krenulo po starom. Svađe, prepirke, djeca to vide.

Godinu i po dana je trajao razvod. Pa su čak dolazili i iz Beograda, znam da su neki bili pa su nas uzimali za primjer, pa pred 20 ljudi dođemo u CSR... bili smo primjer bezrazložne rastave braka, nema nekog većeg razloga, jednostavno nemoguć život, jednostavno nije se htjela liječiti. Molili su je da se ide liječiti, mlada je još, da može nešto i promijeniti, ali međutim ona to nije htjela. Doktorice su dolazile kući, i molile je da ide, da još ima nade, ali ona to nije htjela, "ja nisam bolesna". Onda bilo je sa njene strane, od majke i braće je bilo nekih prijetnji "smjesti je u bolnicu, mi ćemo tebe ubiti". Ja sam molio da nešto pokušamo da riješimo. Da djeca ne ispaštaju... Miloš se probudi u 12 h noću, "aj mama, molim te šuti da zaspim". Ja to gledam, a ne možeš ništa promijeniti. A joj, imao sam ja tih savjeta od muškarčina, kao "ja bih nju ubio", ne može, to ne pomaže ništa. Ja sam nju za 12 godina braka samo jednom udario šamarom, kad je bio njen brat tu, nije se moglo više izdržati, on je htio udariti,

ja nisam dao. I onda sam je ja udario šamarom i vidio da je gore. Samo probudiš još neke njene reakcije i šta ja znam, i onda ja sam sto puta znao reći "to nema udariti, to ili ubiti ili pustiti na miru". Trpi, pobjegni, iziđi, znao sam izići, hodam po noći, snijeg, ja odem, prohodam dok ona ne zaspi, pa izvirujem kroz prozor na djecu, šta ja znam, svašta pročitaš, čuješ. Nikad nije pokazivala prema djeci, ali sam se bojao, neki strah sam osjećao.

I tako da sam se odlučio na razvod, sve se rješavalo u CSR, međutim, vidjeli su da ništa ne mogu uraditi, i preporučili su da sud dodijeli meni djecu. Sud je isto otezao još 8 mjeseci, da li je bilo nekih urgiranja, da li je bilo nečega, ja ne znam, ali jednom sam čak tražio izuzeće sudije. On meni uporno dođe i kaže "ti potpiši da se odričeš djece i odmah ću vas razvesti". Ja sam rekao "ja to nikad neću potpisati, ja se zbog djece i razvodim, zato što hoću djeci da obezbijedim neki normalan život, a vi odlučujete kome ćete djecu, vi sudite djeci, vi nama ne sudite, jer mi smo se razveli". I ja sam kad sam predao tužbu za razvod braka, dotad sam molio i braću i mater i nju, ajd' da pokušamo nešto, ajd' molim te, ali ona kaže: "Ja neću u bolnicu.". Kažem: "Ne moraš u bolnicu, idi svaki dan, ja ću te voditi. ", samo da imamo mir.

Ona meni ne treba da privređuje, zarađuje, samo da bude sa djecom i da ne bude svađe, da oni to ne gledaju. Ovaj stariji je bio malo utučen, mlađi je već pokazivao nervozu i reakcije, ja sam njega vodio doktorici, psihologu, u Dolcu, pa smo razgovarali, međutim, dijete je sasvim u redu, ali je vidio da pored nje može svašta, da može vrištati, lupati... gledao sam to, nisam mogao ništa učiniti. Jedino rješenje je bio razvod (RS, otac jednog deteta, drugo je umrlo).

Pored razvoda, udovištvo je po učestalosti drugi uzrok nastanka situacije samog roditeljstva.

- *Muž poginuo, sama ostala, na poslu mi pogino, ostalo mi kredita od njega 10.000 KM, troje djece, eto nemam vam šta reć, borim se sama... (FBiH, sama majka troje dece).*
- *Žena je umrla 3 dana nakon porođaja, pod nerazjašnjenim okolnostima (dg. Dik – nezaustavljivo krvarenje). Autopsija nije rađena. Imala je rizičnu trudnoću, blizanačku. Bio sam uz nju ta tri dana, kada je bila u komi. Deca su izašla iz bolnice tek nakon 3 meseca. Nakon mesec dana, baba je primetila da jedna devojčica ne pruža ruke ka njoj i utvrđeno je na pregledu da je jedna od devojčica rođena slepa (SR, otac dvoje dece).*
- *Supruga je obolila od teške bolesti od koje nema lijeka, borili smo se jedno 4 godine sa njenom bolešću, međutim, to je od najteže vrste karcinoma. Jesam bio u teškoj situaciji doista, doista. Stanovao sam poslije rata dole u Pejtonu (Ilidža) u tuđoj kući, srpska kuća je bila, i bukvalno sam izletio na ulicu, sa nekih 60 maraka u džepu, žena, dijete.. već tada je bila bolesna. E tada sam došao ovdje gore kao podstanar, plaćao i pravio kuću. Stari (otac) je pomogao, kupio zemlju, on malo, ja malo, znate kako je to. Međutim, kad mi je trebalo najviše snage i nekoga da to uradim da to izgradim, žena je pala totalno (na postelju). Bolnica, posao, kuća, ono.. ne bih poželio nikome vjerujte mi. Al' sam uspio opet hvala Bogu, napravio izgradio sprat, dole prizemlje, a gore će biti za burazera ovog mlađeg. Samo nisam još pokrio kuću (FBiH, otac jednog deteta).*

Dugotrajna terminalna bolest može, kao što pokazuje sledeći odgovor, čak da vodi i poboljšanju partnerskih odnosa i da doprinese individualnom razvoju partnera kroz suočavanje sa bolešću.

- *Žena se razbolela 2004., od karcinoma dojke. To je sve trajalo oko tri, četiri godine. Prošli smo sve što je trebalo, operacija, pa zračenje pa hemoterapija, pa druga operacija. Promenili smo život, prešli smo na makrobiotiku oboje i to nam je pomoglo dosta, i meni i njoj, da se bolje osećamo. Znali smo mi odmah da je njen oblik raka takav da su šanse male, da 4 od 10 žena dožive 5 godinu. Raspitali smo se i znali smo šta može da nas sačeka i nastavili smo da živimo normalan život. Čak za vreme njene bolesti smo mnogo toga postigli, kupili smo stan, kola, putovali, oslobodili se nekih stega. Možda to izgleda bezveze, ali oslobodio nam se način razmišljanja, kad smo promenili tu hranu. Sin je tek bio pošao u školu kad se ona razbolela. To je bio veći šok, nego posle momenat smrti. Kad smo saznali da je tumor maligni, to je bilo dosta teško, a onda smo odlučili da se borimo i jedno vreme smo skoro zaboravili na bolest. Kancer se pojavio na jetri i to je bilo to. Kod osoba u tim godinama, to onda ide brzo, tako da se nije puno mučila (Srbija, otac jednog deteta).*

Međutim, u jednom broju slučajeva, teška bolest jednog partnera ili partnerke, i nedostak očekivane podrške, može da bude i povod i razlog za razvod. Iako ovo istraživanje nema reprezentativni karakter, već je eksplorativno, ipak se može pretpostaviti, agregatno posmatrano, kao što pokazuje i ovaj slučaj, da je podrška koju žene dobijaju relativno manje učestala od podrške koju dobijaju muškarci.

- *Konkretan povod za razvod je bio taj što su mi otkrili karcinom dojke u 30. godini, odmah sam otišla na operaciju, pa lečenje, terapije. Posle godinu dana nalaze mi karcinom na jajnicima. Taj suprug koji treba da bude utočište i podrška, tog nekog nema, ostavlja me u samu. Nakon godinu dana, umire moja majka i shvatam da nemam podršku nikakvu ni od koga. To je bio šok za šokom. Taj moj muž je opet ostao po strani. Majka je umrla u januaru, ja sam u avgustu izašla iz kuće, eto šest meseci nakon njene smrti ja sam konačno shvatila šta je uzrok moje bolesti. Nije bilo izlaza, počeo je da me proganja, krenuo je i da me udari.*

To veče sam izašla iz kuće, samo sa četkicom za zube i otišla kod mog oca u kuću, sama bez dece, deca su već bila zaspala. Tad mi je pao kamen sa srca, znala sam da sam otklonila uzrok svoje bolesti. Odmah je počeo da mi ne da da vidim decu, da pravi probleme i dan danas je tako. Pokrenula sam 12 različitih sporova protiv bivšeg muža i sve sam ih dobila. Parnični postupak o podeli imovine je završen i dobila sam polovinu (sad čekam isplatu). Poslednja tri spora sam sama vodila, bez advokata, jer sam naučila taj zanat (SR, majka dvoje dece).

S obzirom na skorašnje ratove, samo roditeljstvo se u izvesnom broju slučajeva javlja kao posledica udovištva, jer su partneri poginuli, bili ubijeni, ili se još uvek vode kao "nestali". Takav je bio slučaj ispitanice kojoj je suprug je ostao u Krajini, na ratištu, kada je počela operacija Oluja i vodi se kao nestalo lice. Ona je sa decom, svekrom i svekrvom izbegla i došla u Batajnicu. Ona je tada imala 26 godina, a deca su bila mala (1 godina i 2 godine).

Intervjui su otkrili da žene kada su ekonomski samostalne lakše donose odluku o razvodu. Ova odluka može biti ubrzana činjenicom da partner ne zarađuje ili se nedovoljno angažuje u pokušaju da zarađuje novac i izdržava porodicu. Sledeći citat pokazuje proaktivno ponašanje jedne samohrane majke koja je visokoobrazovana, ekonomski samostalna stanovnica Beograda, majka dva sina iz dva braka, i koja, bez obzira na nepovoljan splet okolnosti, uspeva da pravi izbore kojima dokazuje da ne želi da bude zavisna, niti da bude žrtva.

- *Bila sam sedam godina u braku sa prvim mužem. Razlog razvoda je taj što je on lenj, ništa nije hteo da radi, bavio se fotografijom i tako je životario. I dan danas je takav. On nije loš čovek, ima zlatne ruke, ali neće ništa da radi. Ja kad sam videla kako stvari idu, ja sam našla tu garasonjeru, napuštenu i išla sam svaki dan u opštinu, tražeći da mi je dodele. To je bio načelnički stan neki. Išla sam svaki dan u opštinu dok se nisam smučila tamo nekom načelniku i hteo je da me pokaže kao dobar primer i dao mi taj stan. To je bilo 6 meseci pre nego što sam se razvela. Ja sam bukvalno izašla od muža bez ičega. Otišla sam sa detetom u tu gasronjeru. On je rekao "Ako hoćeš da vodiš dete, ne možeš ni jednu stvar da nosiš". Ne znam zašto je to rekao, ali ja ništa nisam odnela. Mi smo ušli u prazan stan, spavali smo četiri meseca ne jednom dušeku. Tada sam radila dva posla u državnoj firmu, pa bežala da radim privatno, pa bežala da stignem u školu po dete. Sin je krenuo u školu ovde u gradu. Ali radila sam po čitav dan, imala sam siterku koja je bila stalno sa njim. Radila sam sa 39 temperaturom. Razvod je trajao oko dve godine, i moj bivši muž nije plaćao alimentaciju tada, niti je hteo da se viđa sa sinom. Živela sam sama*

sa sinom sedam godina, prve 3-4 god su bile jako teške. Radila sam kod privatnika stalno, mnogo sam napredovala, ali sam mnogo i radila. Ja sam sebi "dozvoljavala" da se razbolim tek dak mi dete ode na rekreativnu. Negde 2003. kad je on ušao u pubertet, shvatila sam da mu jako trebam i odlučila sam da promenim posao i da budem sa njim više, bez obzira što ću imati manje novca. Imala sam dobre ponude za dva javna preduzeća i jedno privatno. Ja sam odabrala EPS. E onda mi je bilo stvarno dobro. Ritam života mi se toliko promenio da nije prošlo mnogo imala sam vremena i da se zaljubim (smeh).

Upoznala sam čoveka i odlučila da želim da imam dete sa njim. On je suprotan od mog biuvsjeg muža, vredan, pomaže i tako. Odmah sam znala da ću biti trudna. Na žalost, moja brzopletost i strastvenost nisu dozvolile dovoljno promišljanja. Njemu je ovo treći brak, oba prethodna su bila teška, sa nasiljem, fizičkim napadima, sa drugom ženom. Čak sam i ja prisustvovala jednoj takvoj sceni. Već u 3-4 mesecu trudnoće znala sam da to nije to. Mi se nismo zvanično venčali, ali on je priznao dete. Mi smo se verili u crkvi i trebalo je na proleće da se venčamo, kad se dete rodi, međutim to se nikad nije desilo. Mi smo živeli svi zajedno, sa mojim starijim sinom dve godine, možda dve i po godine. Otišla sam od njega kada je ovaj mlađi imao tri meseca. Živeli smo u nekom malom stanu privremeno, pošto je on prodao kuću i tako. U to vreme, dolazili su nam njegova deca iz ranijih brakova, njegova majka, koja je pretila i da se preseli kod nas, zato što se posvađala sa svojim tadašnjim partnerom i tako. Njegovi otac i majka se sude već godinama, razvedeni su.

Razlozi za razvod od drugog muža je bilo neslaganje, svađe i nasilje. To se dva puta desilo i ja nisam želela da čekam treći put. Kada se prvi put desilo, ja sam tražila da idemo u Palmotićevo i otišli smo zajedno. On je to pio neko vreme i jednog dana je rekao da više neće i to je bilo jasno da je gotovo. Ja sam se tek bila porodila, hormoni su me tresli, njegova majka je dolazila stalno, on nije mogao da se kontroliše da ne pije i tako. Npr. tražio je od mene da nikada ne koristim neku određenu reč, jer ako ja to izgovorim, on kaže da ne može da odgovara za svoje postupke. Koliko god mi je bilo stalo da ne ponovim prethodnu grešku, znala sam da moram što pre otići odatle. Zato sam pozvala policiju i to je bilo strašno. Pitali su me da li hoću da podignem tužbu, ja sam odbila. Otišla sam u decembru sa malom bebom, to je bilo strašno, oboje smo bili bolesni. Ja i dalje verujem da je on dobar čovek, ali da pored takvih porodičnih okolnosti, on ne može drugačiji da bude. On ima dve tužbe od prethodne žene.

Tada nam je pomogao jedan moj prijatelj, ustupio nam je stan, tako da smo se nas troje uselili tamo i živeli smo tamo godinu dana. Bilo je baš teško, tada sam bila jako depresivna. Kad smo morali da izađemo iz tog stana odlučila sam da izdam garsonjeru, a iznajmim ovaj stan za nas troje (SR, majka dvoje dece).

Sledeći primer takođe pokazuje kako posle razvoda žene koje su same majke imaju otežanu situaciju izbora partnera i neretko, fizičke i psihičke zaštite dece iz prethodnog braka. To uslovljava i njihovu nespremnost da ulaze u novu vezu, ili da žive zajedno sa partnerom, čak i onda kada je on otac novorođenog deteta.

- *Ja ću da kažem iskreno. Neću da lažem. Sa prvim čojekom imam troje djece. Imam one dvije blizakinje i ovog maloga. I šta je znam nešto... muško ko muško znaš .. prevario i otišo, sad ne znam ni đe se nalazi on. I onda sam se prevarila, udala sam veze/braka). Ne dam na djecu i rekla sam: ti sebi, ja sebi. Kaže mala (zajedničko dijete koje imaju, jednogodišnja djevojčica), šta ćeš, nek je mala kod mene kad nećeš da je primiš ko svoje dijete. Ja ga zvala ono kad sam se porodila (to četvrto dijete) ja kažem: "hoćeš da stavljam dijete na tebe, na tvoje ime i prezime", kaže "neću". E kad nećeš, nek ide na moje prezime.*
- *Intervjuerka: A kad je otišao? Kad ste se rastali?*
- *Prije nego što sam rodila, mjesec dana. Vidim maltretirao mi ovo troje djece znaš, nije otac rođeni, meni su preča moja djeca nego muž, i ja kažem sebi "Ne trebaš mi". Ni da se javlja, ništa, ništa. I tako eto i on, a mala sad na meni, eto (FBiH, majka četvoro dece).*

Poseban uzrok samohranog roditeljstva vezan je za maloletničko rađanje. U istraživanje je uključen jedan takav slučaj. Radi se o maloletnoj majci koja je zatrudnela u 15-oj godini, koja nije završila osnovnu školu. Ono što je indikativno u njenom slučaju je da je brat zlostavljao, pa je bežala od kuće. Partner sa kojim je ostala u drugom stanju je bio socijalni slučaj, beskućnik, nezaposlen i oženjen. Posle porođaja partner je napustio ovu maloletnu majku, a ona sama je smeštena sa bebom u prihvatilište za samohrane majke nevladine organizacije "Dom nade". Ispitanica u svom odgovoru pokazuje da je odluka o rađanju bila samostalna, uz odustvo podrške kako partnera, tako i majke. Takođe, iz odgovora ispitanice je vidljivo i odsustvo bilo kakve institucionalne podrške ili usmeravanja pre trudnoće.

- *Kako se desilo? Pa zatrudnjela sam i riješila da ga rodim i rodila ga. Ostala sam trudna sa svojim momkom sa koji sam se zabavljala. Znala sam od početka da sam trudna i krila sam od majke.*
- *Intervjuerka: Kakav je vaš odnos sa roditeljem vašeg djeteta/djece?*
- *Bili smo zajedno. Od kad sam se porodila ne govorimo (CG, sama majka, jedno dete).*

Iako se osnovni uzroci samog roditeljstva u demografskom smislu mogu svesti na nekoliko uobičajenih demografskih pojava, kao što su razvod, smrt ili vanbračno rađanje, individualne životne varijacije su impresivne. One pokazuju da je neophodno da se osmisle politike podrške samohranim roditeljima koje bi mogle da odgovore **izrazito individualizovanim potrebama**. Postojeće varijetete je moguće kategorizovati i svrstati u uže grupe koje bi bile taregetirane specifičnim merama. Istovremeno, trebalo bi omogućiti da se maksimalno ispolje različite potrebe samih roditelja, i da im se omogući da u kontaktima sa centrima za socijalni rad mogu da zadovolje te potrebe u najvećoj meri. Posebno je važno razumeti da, zbog prirode problema, roditeljstvo prolazi kroz izrazito dinamične promene u zavisnosti od uzrasta i razvojnog ciklusa dece. Istovremeno, sticanje uvida u veoma različite životne situacije, odnosno dezagregiranje "osnovne mase" samohranih roditelja, treba da doprineses i smanjivanju stereotipa i predrasuda koji su još uvek veoma izraženi, pogotovu u manjim sredinama. "An bloc" osude "neodgovornih i sebičnih majki" mogu biti uzdrmane iznošenjem činjenica o mnoštvu varijeteta konkretnih životnih situacija. Patrijarhalnost stavova, prisutna je, nažalost, i u institucijama koje treba da se bave problemima samih roditelja,

pa je razumevanje varijeteta situacija dobar metod da se razbiju predrasude, čija logička struktura počiva na neadekvatnim generalizacijama.

Pored navedenih raznovrsnosti, koje smo nazvali "razne životne situacije", sami roditelji su međusobno izdiferencirani kao podgrupe i u odnosu na neke objektivne činjenice, kao što: starost, rod, obrazovanje (koje je na našim prostorima osnovni činilac varijacije stavova i formiranja životnih stilova), pripadnost ruralnom, odnosno urbanom stanovništvu (mada se razlike ubrzano smanjuju pod uticajem migracija i uticaja masovne kulture). Takođe, životne situacije se formiraju i pod uticajem zdravstvenog stanja roditelja, porodice porekla, etniciteta (na primer, da li pripadaju ranjivim grupama kao što je romska). Pored ovih faktora, na životnu situaciju deluje i socijalni kapital koji može značajno varirati od pojedinca do pojedinca, njihovog socijalnog porekla, srodničke grupe (čak i plemenske pripadnosti!, u CG, na primer), života u maloj ili većoj sredini, mogućnosti zarađivanja i sl.

U izvesnom broju slučajeva, još relativno retkim za naš region, usled "serijske monogamije" deca mogu imati i više različitih očeva, što predstavlja takođe specifične izazove za podizanje dece i usklađivanje porodičnih odnosa. Ovakve porodice se u patrijarhalnom okruženju više tretiraju kao neka vrsta devijacije, nego kao posledica produženog životnog veka i promene životnih stilova. Naime, usled produžavanja životnog veka partnera, ranija visoka demografska verovatnoća da jedan od partnera ostane udovac odnosno udovica, u savremenom društvu je zamenjena razvodom, pri čemu to ne znači da je dužina bračnog odnosa nužno skraćena. Čak i u sredinama u kojima postoji veoma izražena serijska monogamija istovremeno postoji i visoka

sklonost ka sklapanju novih brakova). "Bračni optimizam" se može upravo dokumentovati sklapanjem novih brakova, kao i, na primer, zahtevima "gay" scena u celom svetu, da se se ozakone homoseksualni odnosi bračnim ugovorom, kao i da se ustanove prava roditeljstva (Radoman, 2014).

To sve pokazuje da porodica ostaje veoma stabilna forma zajedničkog života, ali da fundamentalne promene kroz koje ona prolazi, uključujući i samo roditeljstvo, postavljaju nove izazove socijalnim politikama (Tomanović, et al.,2014). U uslovima razvijenim u regionu, ovaj problem iskazuje se kao još kompleksniji na pojavnjoj ravni, jer je samačko roditeljstvo izloženo kompleksnim dijahronijskim uticajima tradicionalnih struktura, odnosno procesima re-patrijarahalizacije, re-tradicionalizacije i re-familijarizacije, s jedne strane, a s druge strane, procesima modernizacije, zaustavljene i usporene modernizacije u slučajevima delova bivše Jugoslavije, ili globalizacije, pa i transnacionalizacije, koja takođe na specifičan način, i kroz ambivalenciju (Hearn, Blagojević, Harrison, 2013) utiče na društva, porodice pa i same roditelje u regionu.

Ipak i pored svih navedenih kompleksnosti, i iako su sami roditelji veoma različiti po čitavom nizu osobina i životnih situacija, ono što je okosnica njihovog svakodnevnog života jeste samostalno roditeljstvo, i ta sličnost preovlađuje, kao što će dalja analiza pokazati. Sličnosti među njima proizilaze iz same činjenice da su samostalni roditelji, i da **uloga staranja dominira njihovim životima i oblikuje dominantno njihove životne mogućnosti**. Takođe, u samoj, konkretnoj, situaciji samostalnog roditeljstva, **rodnost biva relativizovana**, bez obzira na to što ona utiče na obrazac postajanja samim roditeljem. U samostalnom roditeljstvu, svakodnevnne potrebe

dece, zbog važnosti i urgentnosti, imaju snagu da **raz-rodne uobičajene rodne uloge majki i očeva.**

3.2. Uslovi života

Za same roditelje je karakteristično da su češće izloženi riziku od siromaštva i suočeni sa ekonomskim teškoćama nego što je to slučaj sa roditeljima koji žive u braku ili stabilnoj kohabitaciji. Oni su, veoma često jedini izdržavaoci porodice, često nezaposleni ili zaposleni na neformalnom tržištu radne snage i veoma malo plaćeni. Visok rizik od siromaštva kao i objektivne teškoće usklađivanja roditeljstva i zarađivanja za život, veoma često ih "guraju" u proširene porodice u kojima oni najčešće nemaju vlasništvo nad kućom ili stanom. Mogućnosti zarađivanja su im izrazito ograničene, jer su i poslodavci skeptični prema njihovoj sposobnosti da budu na raspolaganju, kao i zbog objektivnog visokog konflikta uloga, profesionalne i porodične. Ipak, osnovni uzrok izloženosti riziku od siromaštva ovih porodica predstavlja činjenica da u sve tri zemlje postoji veoma rašireno odsustvo sistematskog plaćanja alimentacije, ili nedovoljno plaćanje alimentacije od strane drugog roditelja, najčešće oca. Istovremeno, kako zbog materijalnih ograničenja, tako i zbog izrazite patrijarhalnosti institucija i njihovih zaposlenih, alimentacioni fondovi, kao što je već navedeno, ili ne postoje, ili ne funkcionišu. Treba, međutim, ukazati i na istorijski izvor ovog problema koji se odnosi na opštu zanemarnost zaštite roditelja i dece u samohranim porodicama, koji je formiran još u vreme socijalizma (Gudac – Dodić, 2003). U prošlosti je bio zastupljen, u skladu sa komunističkom ideologijom, kvazi-egalitarni pristup u rešavanju problema

alimentacije i drugih pitanja vezanih za razvod. On je podrazumevao da se polazilo od pogrešne pretpostavke da su i majka i otac potencijalno u istoj ekonomskoj situaciji na tržištu rada i podjednako odgovorni za podizanje dece, te da zaslužuju jednak tretman. Takođe, brak je tretiran kao sfera privatnosti i podrazumevao se dogovor među navodno ravnopravnim partnerima. Niz ovih pogrešnih pretpostavki, koje su počivale na komunističkoj egalitarnoj ideologiji uz istovremeno ignorisanje realiteta rodnih nejednakosti, odnosno dubokih patrijarnih struktura moći u privatnoj i javnoj sferi, inercijom se održavaju u institucijama, pa i u širokoj javnosti. Ideja o jednakosti se u realnosti, pogotovo pod uticajem čitavog niza retrogradnih procesa u najvećoj meri okreće protiv onih "nejednakijih", tj. žena, a u ovom slučaju samih majki. U praksi se pokazuje da majke najčešće ulažu velike napore da bi zadovoljile potrebe svoje dece, i da to veoma često čine na račun svojih sopstvenih potreba, čak i do nivoa zanemarivanja sopstvenog zdravlja.

Navedeni odgovori pokazuju različite aspekte nepovoljnog materijalnog položaja samih roditelja, kao i njihove reakcije i suočavanje sa tim problemima.

- *Eto borim se na zemlji, borim se sad vam kažem, evo zubi me bole ima 15 dana, jedan naprijed, života mi mog žao mi 15 maraka dat za vađenje zuba, čuvam onom djetetu u školu, eto Alaha mi, boli me naprijed, al' nemam 15 maraka, ako dadnem 15 maraka kad dođem odavle s pijace šta ću njemu (djetetu, primedba intervjuerke), moram njemu sutra dat barem pola marke ili marku za onu krofnu da dijete pojede. Ne mogu zub izvadit, a kamoli da mogu šta (FBiH, sama majka troje dece).*

U slučaju udovištva porodične penzije predstavljaju neku elementarnu, mada najčešće minimalnu, ekonomsku podršku roditeljima, ali to samo u slučaju da je taj roditelj bio legalno prijavljen kod poslodavca. Naravno, dodatni problem predstavlja i legalno prijavljena visina prihoda zaposlenog, od čega zavisi i visina alimentacije, jer poslodavci veoma često lažno prikazuju prihode zaposlenih, svodeći ih na minimalac. U slučaju smrti jednog roditelja postaje nemoguća naplata porodične penzije:

- *On nije bio prijavljen tamo gde je radio, tako da ja nemam porodičnu penziju* (SR, sama majka, jedno dete).

U slučajevima kada je drugi roditelj bio zaposlen u državnim institucijama, situacija je povoljnija, jer postoji odgovarajuća zaštita u slučaju smrti.

- *Porodična penzija. Žena je bila vaspitač, tako da će sin dobijati penziju dok se regularno školuje, do 18.godine ili do 26, ako redovno studira* (SR, udovac, jedno dete).

Sami roditelji najčešće pokušavaju da izbegnu ili umanje rizik od siromaštva tako što se vraćaju u svoje roditeljske porodice. U proširenim porodicama se uspešnije kombinuju različiti izvori prihoda, kao i podela domaćih poslova i staranja oko dece i ostalih zavisnih članova porodice. Takođe, proširene porodice pružaju važan emotivni oslonac i podršku svojim članovima, naročito najmlađim. Najteže je samim roditeljima koji žive sami sa detetom ili decom i koji sami moraju da razrešavaju konflikt uloga. Ovo je mnogo češći slučaj u urbanoj nego u ruralnoj populaciji. Paradoksalno, više obrazovane majke, više izražena želja za individualizacijom i nezavisnošću u postojećem okruženju javlja se kao snažan limitirajući faktor, i može u suštini radikalno da snižava kvalitet njenog života, usled nezadovoljstva koje

proizvodi raspon između potreba i mogućnosti. Odstupanje od generalne tradicionalne ideje da je "žrtva majke" normalna i poželjna, i afirmacija ličnih potreba majke može biti izvor nesuglasica i konflikata, utoliko više ukoliko je majka emancipovanija.

Jedna ispitanica je izjavila da je njen život u okviru proširene porodice "skladan i stabilan". Ali, ona je ipak ukazala i na teškoću održavanja roditeljskog autoriteta u okviru proširene porodice:

- *Teško je bilo u periodima sukoba sa mojim roditeljima. Da ja imam nekog, taj neko bi 'držao moju stranu', ovako mi je teže da sama branim roditeljsko pravo. Ja onda nemam fizičke ni mentalne snage da se borim sa mojim. Moj roditeljski autoritet je poljuljan u periodima sukoba sa mojim roditeljima (RS, sam majka, dvoje dece).*

Uslovi života samih roditelja su dominantno oblikovani, ipak, potrebama dece, a ne potrebama roditelja, i to bez obzira da li se radi o ženama ili muškarcima. Potrebe dece vrše tako jak pritisak na roditelje, da je sve drugo u senci ovih potreba.

- *Intervjuerka: Kako biste opisali svoj sadašnji život?*
- *To je teško pitanje. Čovjek u životu ne trebao biti prezahtjevan. Ja sam takav, ne tražim puno u životu, al ne bi poželio ovakav život nikome, bar ne prijatelju mom, doista teško, doista teško. Valja kuća, posao, dijete, škola... znate to.. moraš i oprat i skuhat i mnogo toga, sve radim sam, sve baš (FBiH, sam otac, jedno dete).*

U velikom broju slučajeva, ili u velikom broju situacija, sami roditelji osećaju da su okolnosti jednostavno isuviše teške da bi

ih konstruktivno savladali, i osećaju se bespomoćno i ophrvani teškoćama:

- *Intervjuerka: Kako biste opisali svoj sadašnji život?*
- *Joj, kako bi ti opisala. Ne znam kako. Teško, teško. Nikad bi sjela i samo plakala, sjela bi i plakala kad vidim nečiju djecu vako...(misli djecu koja dobro žive), sjela bi i plakala (plače) (FBiH, sama majka, troje dece).*

3.3. Institucionalna podrška

Na pitanje šta misle o podršci koju kao sami roditelji dobijaju od države, velika većina ispitanika je izjavila da nikakve ili gotovo nikakve podrške nije bilo.

- *Nema odnosa. Država nema pojma kako izgleda podizati dete. Od zdravstvene zaštite, do školovanja (SR, sama majka, jedno dete).*

Takođe, većina intervjuisanih roditelja je izjavila da nikad nisu primili nikakvu pomoć ili podršku od države. Oni najčešće osećaju da ih državne institucije ignorišu, izuzev u nekim retkim slučajevima. U suštini, samo neki od izrazito materijalno ugroženih roditelja dobijaju neku simboličnu pomoć, ali to ni iz daleka ne odgovara materijalnim i nematerijalnim potrebama populacije samih roditelja.

- *Intervjuerka: Da li ste od države dobili bilo kakvu pomoć zato što ste SP? Ako da, koju? (npr. besplatan boravak djece u vrticu, socijalno davanje bilo koje vrste, olakšice...)*
- *Nikad u životu, nikad, nikad, nikad, ni 10 feninga, nikad me niko nije ni nazvao, ni pitao, samo pemzija. Nikad u*

živote mene niko nije pitao (FBiH, sama majka, troje dece).

- *Nikad ništa. Nikad ništa. Jedino besplatne knjige u školi sin dobije, što učiteljica organizuje i to tek prošle godine, prije nije. To je jedino što je dobio, ništa više ni od koga. Nemam ni dječiji dodatak (FBiH, sam otac, jedno dete).*
- *Dobio sam regresiran vrtić za N. (ova druga ćerka) za mesec dana. To je neka procedura koja zahteva da dokažeš da si SR, a razlika je smešna. Dečji dodatak nisam dobio, pošto sam bio iznad proseka. S. nije išla u vrtić, pošto ne postoji vrtić za slepu decu. Sad se otvorilo nešto, nisam siguran. Ova druga išla u predškolsko u Zemun.*
- *Imala sam regresiran vrtić dok nisam bila prijavljena na celu platu. Kad mi je cela plata, koja nikad nije bila velika, išla preko računa, više nisam imala regresiran vrtić. Regresija je bila godinu dana, a dve nije. Kad mi je muž umro, pa sam morala da idem u nacionalnu službu za zapošljavanje, ta žena se nešto tako potresla, zatvorila je vrata i onako mi pojasnila da ja imam pravo na dečji dodatak. Ja sam to uzimala neko vreme, oko godinu dana. To mi je taman pokrivalo potrebe za pelenama. Posle, pošto sam poslovno sarađivala za CSR, bilo me sramota da ja uzimam dečji dodatak, pa sam prestala. (SR, sama majka, jedno dete).*

Ovi odgovori pokazuju ne samo odsustvo pomoći i podrške, već odsustvo sistematskog i planiranog odnosa prema problemu samohranog roditeljstva.

- *Ne postoji odnos, na skali od 1-10, 1,5. Kad se obratiš neko možda obrati pažnju. Ali, ne postoji sistemski odnos. Nema u sistemu obrazovanja, zdravstva, kulture,*

turizma. Neću da dobijam jeftinije mleko, ali hoću da mogu da se obratim za pomoć u cilju brige o deci, ne o meni. Takođe, da se zaštite prava roditelja koji je napušten od strane drugog roditelja (SR, sama majka, dvoje dece).

- *Ako uzmem svoj primjer ja sam razočaran što se tiče države. Mislim da se ne vodi računa ni o čemu definitivno. Evo kako bih ja to definisao što se tiče našeg sistema, naših političara: ko ima, dajte mu još, a ko nema, pa nije se ni naučio. (FBiH, sam otac, jedno dete).*

Birokratske procedure kojima su sami roditelji izloženi da bi ostvarili svoja prava odaju kafkijansku atmosferu koja vlada u institucijama, pri čemu se stalno iznova pokazuje da je oslanjanje na "veze" najefikasnija individualne strategija.

- *Za tu porodičnu penziju sam se borio 2 godine. Moja žena je bila zaposlena kao saradnica, kao vaspitač, za stalno. Posle njene smrti, u njenoj firmi su mi rekli da imamo pravo na tu penziju. Onda sam ja otišao u Nemanjinu i tamo su mi rekli da mi treba iz svake od firmi u kojima je ona radila papir da je radila. E, tu mi se našla naša zajednička prijateljica i dosta stvari izvadila umesto mene. To je baš bila pomoć. Onda nešto oko poreza nije bilo plaćeno, pa sam ja platio to sve. Pitao sam samo jel' se na tom JMBG vodi nešto, sve sam poplaćao. Kad sam skupio sve papire i predao u Nemanjinoj, čekao sam 6 meseci. Kad god sam otišao, rekli su uvek – biće sedeće nedelje. Dok nisam našao vezu, zvali su me odmah. Bilo bi lepo da roditeljima kažu šta treba da se donese. Njemu su bili zakinuli 6 meseci penzije. Posle su to isplatili, pa sam ja to stavio njemu na knjižicu. Ne objasne ti da možeš odmah da predaš, pa onda da dopunjavaš dokumentaciju. Procedura je*

potpuno nejasna. Najgore je kad čovek ne zna gde da ide. Sreća pa se uvek nađu ljudi da pomognu. Kad se pogura, sve se može. To je sada 8000 din. Ona je imala 12 godina staža. (SR, sam otac, jedno dete).

Prema postojećim propisima, problem predstavlja i činjenica da sami roditelji u okviru postojeće socijalne politike koja radikalno ignoriše njihove probleme i potrebe, uopšte i ne mogu da se kvalifikuju ni za kakav oblik pomoći ili podrške, jer tako nešto veoma često i ne postoji kao realna opcija. Sami roditelji nisu sistematski obavješteni o svojim pravima, čak i kada ona postoje. Ponekad roditelji "otkriju" svoja prava gotovo slučajno, ili kroz kanale neformalne komunikacije. Ponekad jednostavno imaju sreće u komunikaciji sa zaposlenima u centrima za socijalni rad. Međutim, u principu se radi o odsustvu sistematskog i sistematičnog obavještanja o pravima, kao i o odsustvu dobronamernosti kod velikog broja onih koji su po službenoj dužnosti u obavezi da šire ove informacije. U najvećem broju slučajeva sami roditelji i deca su suočeni sa dugim i ponižavajućim procedurama ostvarivanja svojih i inače minimalnih prava.

U samom procesu ostvarivanja prava onda dolazi do otpadanja, odnosno osipanja, naročito od strane onih koji nisu na dnu socijalne lestvice. Drugim rečima, težina i zahtevnost procedura koja najčešće podrazumeva obilje neograničenog vremena pogoduju samo onima koji imaju velike proširene porodice i nikakve radne obaveze, pa mogu da provode neograničeno vreme i vrše pritisak na odgovarajuće institucije. U tom smislu, "pomoć" postaje kontraproduktivna, jer u suštini nagrađuje one koji imaju slobodno vreme, i po pravilu nisu zaposleni i ne zarađuju, dok oni koji pokušavaju uglavnom sami

da reše svoj problem bivaju kažnjeni. Ovo lažno i prisilno ujednačavanje ima negativne etičke poruke.

Iz različitih intervju videlo se da su sami roditelji suočeni sa veoma korumpiranim institucionalnim okruženjem u kome oni moraju da plate nekom da bi ostvarili svoja prava. Komplikovane procedure, u uslovima radikalnog "siromaštva vremena" kome su izloženi, samo pojačavaju problem. Komplikovanost procedura je u potpunoj diskrepanci sa veličinom i značajem same pomoći, pa je mnogima najjednostavnije da odustanu. Zaposleni roditelji najčešće ne mogu da rade i da se bave procedurama, jer ne mogu da usklađuju te dve stvari, pogotovu kada rade kod privatnika. Posebno je uznemirujuće to što kada su sami roditelji suočeni sa drastičnom situacijom kao što je smrt jednog roditelja ili teška bolest deteta, ili lična bolest, oni nemaju nikakve mogućnosti da dobiju institucionalnu pomoć i podršku, ili mogu da je dobiju posle izuzetno dugog odlaganja. Drugim rečima, ne postoje nikakvi fondovi za slučaj "hitne pomoći" koji bi omogućili bar neki osećaj sigurnosti u najtežim trenucima.

Sami roditelji su, po prirodi stvari, mnogo osetljiviji na dobro funkcionisanje institucionalnog okruženja nego što je to slučaj sa roditeljima koji žive zajedno i zajedno brinu o deci. Neadekvatna organizacija vrtića i škola, u smislu vremena rada i smena, njih daleko više pogađa, jer im nameće komplikovanu organizaciju ili ograničava mogućnosti vezane za druge aktivnosti. Vrtići, na primer, rade uglavnom do 4.30 popodne iako se normalno radno vreme u ove tri zemlje uglavnom promenilo, i traje do 5 ili 6 popodne. Rad škola po smenama, koje traju mnogo kraće od radnog vremena roditelja, takođe predstavlja ozbiljan problem za svakodnevnu organizaciju zaposlenih roditelja. Ove činjenice ne samo da izazivaju ozbiljan stres kod roditelja, već zahtevaju i

rešenja, koja se najčešće svode na oslanjanje na proširenu porodicu. Žene koje su stručnjakinje, kao što su neki intervjui pokazali, izvesnu pomoć mogu imati i tako što plaćaju pomoć i usluge čuvanja dece, ali to je ipak za veliku većinu samohranih roditelja skupno i neodrživo rešenje koje sebi ne mogu da priušte.

- *Ja se nisam ni obraćala državi kao sama majka. Ne znam šta rade druge "single mothers" ako nemaju novca da plate siterku. Meni se dešavalo da me zovu iz boravka već u 16.30h da kažu da je moje dete jedino, iako boravak radi do 16.30h. Ne prate promene, danas niko živi ne radi do 15h, kao što su naše mame radile (RS, sama majka, dvoje dece).*
- *Ja nisam želela da mi dete ostane samo i poslednje, i odlučila sam da plaćam siterku, ali mnoge žene to sebi ne mogu da priušte (SR, sama majka, jedno dete).*

Roditelji veoma često nisu sigurni na šta i pod kojim uslovima imaju prava.

- *Deca su imala besplatan vrtić i 50% nižu cenu za letovanje i zimovanje, kao deca palih boraca. Za dečiju dodatak, ja nisam ni konkurisala, ne znam, mislim da nemam pravo. Ostvarili smo boračku penziju, dok se redovno školuju (SR, sama majka, dvoje dece).*

Poseban problem predstavlja i činjenica da neadekvatna organizacija vrtića i škola proizvodi i dodatne bezbedonosne rizike za decu, pogotovu ako nemaju odgovarajući nadzor, i to u okruženju koje ima izrazit porast kriminala i nasilja.

- *Dobila sam pomoć, tj. dečiji dodatak, jer su mi primanja bila u odgovarajućem rangu. Za SP (single parent) postoji drugi, viši, prosek. Dok sam imala prava na dečiji dodatak, moj prosek primanja kao SP, je mogao da bude*

veći nego za venčane roditelje. Pravo na dečji dodatak nema direktne veze sa činjenicom da sam SP. Regresirana cena plaćanja vrtića je bila zato što sam SP, 50% je bila niža cena vrtića. Čak za one koji su nezaposleni, na to može biti još niža cena. Ali, nemam besplatne knjige, trening, markicu za prevoz niti išta tog tipa. Skoro sam pitala za njih dvojicu da li imam olakšavajuću okolnost što sam SP? Rekli su da ne, da je to moj problem (SR, sama majka, dvoje dece).

U izuzetno retkim slučajevima, i potpuno *ad hoc*, sami roditelji su dobili neku pomoć od nevladinih organizacija.

- Intervjuerka: Da li ste ikada dobili bilo kakvu pomoć od nekih međunarodnih organizacija ili NVO-a, u, zato što ste SP?*
- Jesam od Udruženja samohranih roditelja, Zemun, paketiće za Novu godinu i priredbu. Ponekad dobijem pozorište, priredbe za decu i tako preko njih (SR, sam otac, jedno dete).*
- Dva puta sam dobila neki paketić od Udruženja samohranih roditelja. Mene je jedna žena iz CSR koja je isto iz naših krajeva tamo izbegla, uključila u to Udruženje. Ona nas je posećivala, ispred CSR. Dobili smo šporet na drva preko CSR (SR, sama majka, dvoje dece).*

Međutim, broj onih koji nisu dobili nikakvu pomoć niti podršku je daleko veći.

- Ne. Koliko ja znam niko osim CSR nema podatke. Niko nije popisao SP, nijedna NVO, ni lokalna ni međunarodna. Ja nisam ni tražila, davno sam prestala*

da tražim. Niko me nije ni zvao ni iz CSR (SR, sama majka, dvoje dece).

- *Ne. Pisala sam Viktimološkom društvu o tome kako moj proces traje 3 godine, odgovor sam dobila posle 6 meseci da "saučestvuju" i da "treba da budem jaka" (SR, sama majka, jedno dete).*

Većina intervjuisanih roditelja ima ograničena iskustva sa centrima za socijalni rad, iako bi se moglo očekivati da je njihova potreba za kontaktima daleko veća. Iskustva su uglavnom neutralna ili čak negativna. Ipak, u određenim slučajevima pružena je pomoć roditeljima i to u dijapazonu koji ukazuje na veoma raznovrsne potrebe roditelja i dece.

- *Kad su mi trebali završili su posao, dva puta. Kad je bio razvod i kada sam prvi put išla u Grčku sa decom, tada CSR daje preporuku kao drugi staratelj, da deca mogu sa mnom da putuju u Grčku. Problem je što se to daje za svaki pojedinačni slučaj ponovo. Na primer, ako neko od njih dvojice sada treba da otputuje na takmičenje za dve nedelje, pitanje je da li bih uspeła da dobijem papire za njega. Ja sam pitala tada u CRS da li mogu da dobijem na godinu dana, da mogu da planiram, da mogu sa njima da odem na vikend. To ne postoji dugoročno (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *U suštini su korektni (Zemun), hoće da saslušaju i savetuju. Mada to možda ima veze i sa mojim nastupom, gde dođem sa sročnim pismom i sl. (SR, sama majka dvoje dece).*
- *Intervjuerka: Kakava su vasa iskustva sa centrima za socijalni rad?*

- *Jako loša, naročito sa CSR Vrbas. Čak su bili doneli preporuku da se i drugo dete dodeli njemu, tj da mu daju starateljstvo nad oboje dece. Ja sam odmah uložila žalbu i tražila sam izuzeće CSR kao stručne ustanove. Tražila sam kliničko veštačenje, da idemo kod psihijatra i muža i mene. CSR se mnogo isprepadao pošto ima dosta prigovora na njihov rad. To veštačenje nije obavljano. Sve u svemu, CSR Vrbas je katastrofa (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Mi smo imali dva auta od kojih se jedan vodio na ženu. Da bi se ostavinska rasprava uopšte obavila, CSR je morao da da dozvolu da se auto prevede direktno na mene, pošto je sin maloletan. Tu sam čekao jako dugo, dok opet neko od prijatelja nije našao vezu. Oni su jako spori. Meni je u međuvremenu istekla registracija i tako. Odugovlačili su mesec dana, bespotrebno (SR, sam otac, jedno dete).*
- *Prilaz Centru, spoljašnjost, to je strašno. Baraka, štrokava, hodnik, sumorno. Sve se čuje iz svake kancelarije, svi nervozni, užurbani. Neki ljudi se mnogo trude, stvarno nemam šta da kazem, i hoće da saslušaju, ali procedura je takva da žena mora prvo da podnese tužbu, pa se čeka sud. I to sučeljavanje oba roditelja je jako teško. Ja sam hrabra i navikla sam da se suošavam sa problemima, ali nisu sve žene takve. Imam drugarice koje se ne usuđuju da pokrenu postupak da "ne razbesne" muža. Mislim da bi otac i majka trebalo da budu odvojeno saslušani, pa tek ako je to neophodno, da ih sučele. Žene se plaše da kažu pred njima. Takođe, korektivni nadzor, to je viđanje u CSR, za to ne postoji prostorija. Mislim da bi svaki CSR trebao da ima Porodični sud, odmah pored, posebnu zgradu, gde bi se*

samo time bavili, porodičnim pravom. Mada to može otvoriti mogućnost korupcije. Meni, na primer, nisu poslali poziv na to sučeljavanje zato što nisu imali poštanske markice?! Inače što se tiče izveštaja i privremene mere, skroz su bili korektni. Nije ni njima lako, Novi Beograd je opština sa 350.000 ljudi i imaju i ono nehigijensko naselje ispod Gazele. Imaju koliko ja znam samo dva tima. Ja mislim da CSR treba da bude kao druga kuća, koja treba tako i da izgleda, i koja će mi biti na raspolaganju 24h sata. Kad god sam otišla bili su korektni, ali to mora sistemski da se reši (SR, sama majka, jedno dete).

- Loša. Od 1. Jula 2007. postoji naknada za osobe sa 100% invaliditeta. Ja sam podneo zahtev u septembru i moje dete prima tuđu negu i pomoć od septembra iako je imalo pravo od jula. To nije bila moja obaveza da čujem da je to od 1. jula. To je nekih 15.000 dinara. CSR bi trebao po automatizmu da prizna, ili da nas obavesti da imamo takvu mogućnost i sl. Mada, kad sam tražio za uvoz automobila potvrdu dobio sam i tako...Ja nisam zadovoljan saradnjom i njihovim angažmanom. Šta bi bilo da živim u Babušnici? (SR, sam otac, dvoje dece).

Nedostatak poverenja u CSR neki roditelji pokušavaju da reše smanjivanjem kontakata i zavisnosti, kako bi izbegli dodatne komplikacije:

- Namerno sam izbegla kontakte sa CSR. Kada smo se mi dogovorili, moja advokatica je pripremila predlog i CSR je samo prihvatio taj naš predlog. Ako roditelji nisu saglasni oko starateljstva, onada CSR mora da učestvuje. Ako se roditelji dogovore, onda sudija samo aminuje taj dogovor (SR, sma majka, jedno dete).

3.4. Odnosi sa drugim roditeljem

Jedan od osnovnih problema sa kojima su suočeni sami roditelji je njihov odnos sa drugim roditeljem. Intervjui su pokazali da posle razvoda najčešće očevi radikalno ograničavaju svoje kontakte se decom i uskraćuju im adekvatnu materijalnu podršku. Same majke se veoma često žale da su očevi nepouzdati i da izbegavaju da se redovno javljaju deci, da redovno plaćaju alimentaciju, ili da redovno učestvuju u različitim aktivnostima svoje dece. Takođe, očevi retko pokazuju inicijativu da održe odnos sa svojom decom, i uglavnom su majke te koje insistiraju na kontaktima dece i očeva. Ovakva situacija, međutim, uglavnom produžava poniženje i patnju samih majki i ujedno ih stavlja u veoma delikatan položaj prema deci. Sledeći primer jako dobro ilustruje nisku osvešćenost i visok konformizam majke koja i pored očigledne neravnoteže u moći i obavezama kaže da je odnos "prijateljski", čime pokušava da konstruiše sliku "porodičnog sklada" za koji se oseća odgovornom:

- *Taj odnos nije funkcionisao, ali sada kada smo djeca i ja napustili našu kuću, u kojoj smo živeli za vreme braka, i preselili se u stan kod mogega oca, odnos se popravio. Ali, još uvek je njegov odluka kada će uzeti djecu. Odnos je prijateljski, ali ja sama vodim računa o djeci, on nije uključen u njihovu školu, niti bilo šta... (CG, sam majka, dvoje dece).*

Plaćanje alimentacije je ipak najčešći i najozbiljniji problem sa kojim su sami roditelji suočeni:

- *Osnovni problem je u parničnom postupku, koji tako može da traje beskrajno. Bilo bi bolje kada bi se*

starateljski proces morao završiti do tog i tog roka, bez obzira na dokaze (SR, sama majka, dvoje dece).

- *Posle zvaničnog razvoda, dva puta se video sa decom, a nakon toga je nestao. Po zakonu on je dobio da plaća alimentaciju, ali nikada nije plaćao, niti CSR zna gde je on (Srbija, sama majka sa dvoje dece).*
- *Primam 2000 dinara, ređe do 4000 din mesečno. Daje mi na ruke, pošto nema obavezu plaćanja alimentacije. Svaki put uredno potpišem priznanicu. On je šef svoje firme i tvrdi da ne prima platu (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Uz moj ogromni trud da moje dete što manje trpi, odnos sa njim je korektan i distanciram. Kada je dete tu, stalno osmišljam zanimljive sardžaje da bude zanimljivo. Kad bi nas čovek video na ulici nedeljom, nikad ne bi rekao ...(smeh) (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Sada, najmanje dva puta nedeljno, bez obzira što je to privremena mera.. Ja sa njim komuniciram samo mejlom, pošto hoću da imam pisanu komunikaciju. On je, na primer, došao na prvi i drugi rođendan, ali na treći nije, niti se javio. To je bio period kada smo bili u svađi (SR, sama majka, jedno dete).*

Komplikovane životne situacije još više zaoštravaju odnose među bivšim partnerima. Iz sledećeg primera se može videti na koji način razvod negativno utiče na decu.

Stariji sin živi sa ocem od pre 3 godine, odlukom Suda, na predlog CSR Vrbas. Kada je razvod pokrenut, on je imao 10 godina i izjasnio se da želi da "ostane kući", što je CSR bilo dovoljno da donese preporuku da sin živi sa ocem. Čerku je otac kidnapovao tokom prošle godine dva puta. Kada je dete izostajalo

iz škole po mesec dana, tako da je ispitanica pokrenula postupak, koji je trajao godinu i po dana, da joj se dodeli puno starateljstvo nad ćerkom, a na osnovu toga je tražila da se preinači presuda za sina (to nije preinačeno za sada, mada joj je sudija rekla usmeno da "joj je žao što je donela takvu presudu za sina i da je interes detete zanemaren"). Ćerka je sa njom od razvoda, živele su sa ocem u porodičnoj kući, a od pre 10 meseci preselile su se u Novi Sad iz Vrbasa. Razvod je bio trauma koja je trajala 3 godine, deca su popustila u školi. Sin pogotovu, od odličnog đaka, položio je sa nedovoljnim uspehom (dve slabe ocene). Ispitanica se pribojava negativnog uticaja oca na sina, i kaže:

- *Sin je sve vreme sa ocem već tri godine i tačno vidim kako mi dete počinje da liči na oca. Dočekala sam da me sin udari, ovog februara. To nije dete koje sam ja podigla. Njega nema ko da nauči, tačno vidim transformaciju. Kontakti sa starijim detetom su zaista komplikovani, on mi spušta slušalicu i tako. Ja mislim da uz takvu sredinu i takvog oca moje dete neće, na žalost, biti drugačije (SR, sama majka, dvoje dece).*

Nezaštićenost majki može dodatno biti uslovljena činjenicom da su bile angažovane u porodičnim privatnim firmama čiji vlasnici su njihovi bivši partneri:

- *Pošto sam dobila otkaz od muža iz njegove firme, nemam papire, ne mogu da ostvarim ni zdravstveno i da se prijavim na Biro. On nije predao papire koje je trebao, tako da ja čekam da se to sudski reši (SR, sama majka, jedno dete).*

Majke izražavaju strah zbog negativnog uticaja koje vreme provedeno sa onim drugim roditeljem može imati na dete.

- *To je kad moraš da radiš posao i da si van kuće i stalno imaš osećaj da ti neko drugi vaspitava dete. On je kada je bio manji dolazio izmenjen, sa drugačijim vrednostima. Npr, tamo se gleda Pink, sluša narodna muzika i sl. To se kod nas ne radi u kući. Najteže mi je bilo kada je bio mali i kada je u jednom momentu rekao da on zna zašto smo se mi razveli i da je to zato što mu je tata davao da jede čokoladice, a ja nisam. To objašnjavanje je najteže i građenje odnosa sa detetom i sa bivšim mužem, ocem deteta, i gutanje raznih stvari. Npr. ranije ja sam znala da on ne provodi vreme sa detetom, već ga ostavlja kod rodbine. Sad to ide svojim tokom, jer je dete veliko (SR, sama majka, jedno dete).*
- *U ovakvim slučajevima gde su deca podeljena, obično se ne predviđa alimentacija. Ali, sudija je dodelila alimentaciju da on meni isplaćuje 10.000 dinara za ćerku, pošto sam ja izašla iz naše kuće od 300m², dobila otkaz, jer sam bila zaposlena u njegovoj firmi do 2008. On nije plaćao alimentaciju od avgusta prošle godine. Žaloso je što on toliko mnogo zarađuje, ali ne daje za alimentaciju... (SR, sama majka, dvoje dece).*

Nepouzdanost očeva se ne odnosi samo na neredovno plaćanje alimentacije, već i na činjenicu da se majke najčešće žale na to što čak i kada su očevi delimično prisutni u životima dece, oni najčešće nisu dovoljno puzdani:

- *Najteže mi je to što ne mogu da se oslonim na oca svog sina. On je alkoholičar. Na primer, jednom sam ga zamolila da mi pomogne oko deteta na koncertu koji se održavao na Kolarcu (koncertna dvorana u Beogradu, M.B.), ali je on došao potpuno pijan, pa sam morala da vodim računa o njemu, detetu i dvesta đaka (SR, sama majka, jedno dete).*

U izvesnim slučajevima, roditelji ipak uspeavaju i posle razvoda da zadrže dobre odnose, a nekad čak i da ih poprave:

- *Bolji i sređeniji nego što je bio ranije. I standard mi je bolji, zato što sam izdržavala troje, a sad samo dvoje. Sređeniji život, i ja se kao osoba osećam bolje i sigurnije, nekako sam se osamostalila, uzela kola i emancipovala, i moj život je krenuo na bolje. I što se tiče mira u kući sve je bolje* (SR, sama majka, jedno dete).
- *Relativno dobar odnos, nije savršen. On se redovno viđa sa ocem. Odlukom Suda je doneto maksimalno viđanje deteta. Dva puta nedeljno, plus svaki drugi vikend i po pola raspusta. Mi smo se interno dogovorili da svaka druga Nova godina bude kod njega. U principu kad god je hteo da ga uzme, dete je išlo. Dete je sada i veliko. Sada je recimo problem što on i kada je obavešten o nekim stvarima koje se tiču detetovog života (roditeljski sastanak ili javni čas violine) on se pojavi pijan i dete je tada sramota* (SR, sama majka, jedno dete).

Kada odnos između očeva i dece funkcioniše on se često kreće u okviru striktno propisanih pravila nametnutih od strane suda:

- *Striktno, kako je definisano na sudu. Nisam očekivala da će biti tako striktno. Svaki drugi vikend dete prenoći kod njega, a svaki drugi vikend ide na ceo dan. Uglavnom ne zove, ne interesuje se. Ja sam ta koja daje informacije, da smo upisali aikido, da li je dete bolesno i tako. Ako dete hoće nešto da ga pita, onda mi zovemo, ali on (otac) nikad nije nazvao. (Ispitanica je ovde imala uvid da je to strašno...tek ovde je shvatila da otac ne zove uopšte)*(SR, sama majka, jedno dete).

Međutim, postoje primeri, mada ređi, da sama majka ipak ima adekvatnu podršku od oca:

- *U nekim vanrednim situacijama mogu da računam na oca deteta, mogu u pola noći da ga pozovem. On je npr. dolazio dok smo mi bili u bolnici, svaki dan, donosio šta nam treba, čak je predlagao da se zamenimo (SR, sama majka, jedno dete).*

Ličnosti samih očeva igraju presudnu ulogu u načinu na koji oni shvataju svoju roditeljsku obavezu posle razvoda, kao što pokazuje sledeći primer:

- *Sa prvim mužem je poslovan, tako je bilo od samog početka, ne viđamo se uopšte. Sin stariji, ide redovno kod njega, jedanputa nedeljno i vikendom, ali ga nikada nije vodio na more ili da mu je nešto van te presude kupovao, davao i slično. Alimentaciju redovno plaća, ali to je sve. Pokušala sam kad je bio mlađi da ga angažujem oko detetove škole i tako, ali to nikada nije uspeo. Njih dvojica pričaju, kad je dete kod njega, ali nikakvog uključivanja dubljeg u njegov život nema.*

Sa drugim mužem je potpuno drugačije, on je pažljiv, nežan, pomaže i tako, ali nikad ne možeš ništa da planiraš. Ali on stalno ima ispade, i stalno ima neka iskakanja. Npr, bez obira što smo se dogovorili da on uzme dete, a on je ljut nešto, neće doći. Postoji prećutni dogovor, ništa zakonski nije regulisano. Nisam pokrenula zakonsko rešenje, zato što mislim da on neće dobiti uopšte da viđa dete, sa ovim dokazima iz Palmotićeve, a ja nekako ne želim da sama podižem dete, stalo mi je da ga viđa. Ne znam. Danas sam se nešto raspitivala o sporazumnom dogovoru oko starateljstva (SR, sama majka, dvoje dece).

Upravo činjenica da je sve prepušteno naporima jednog roditelja, najčešće majke, te da sve zavisi u tolikoj meri od ličnosti

i okolnosti, pokazuje da su u suštini sami roditelji u ovom ključnom pitanju prtepušteni sami sebi, tj. bez adekvatne institucionalne podrške. U institucijama, tj. u centrima za socijalni rad koji su najneposrednije vezani za same roditelje, odnosno preko kojih bi trebalo da se implemeniraju javne politike podrške ovoj ciljnoj grupi pokazuju i nemoć i nevoljnost da se ovim problemima pozabave. Međutim, ono što posebno zabrinjava jeste preovlađujući stav zaposlenih u institucijama, ali i samih roditelja da se radi o "privatnoj stvari", na koju se uglavnom ne može uticati, te da postoji određena "normalnost" u tipičnom ponašanju očeva. Prihvatanje situacije takve kakve je, doduše, može imati izvestan katarzički efekat, ali ne doprinosi promeni stvari na bolje.

3.5. Odnosi sa decom

Samohrano roditeljstvo se suočava i sa velikim izazovima na planu odnosa roditelja i dece. Ne radi, se naravno, o jednostavnim negativnim posledicama, već o složenim uticajima i promenama koje donosi nova situacija, a koje zahtevaju od roditelja dodatni napor u osmišljavanju adekvatnih vaspitnih strategija.

- *Intervjuerka: Kako, po vašem mišljenju, situacija samostalnog roditeljstva utiče na vaše dete/decu? Šta dobijaju, a šta gube?*
- *Dobija mir, mogućnost da odrasta bez svađa, nasilja, alkoholičara. Stabilno detinjstvo. Ne vidim da išta gubi (SR, sama majka, jedno dete).*

- *Uvek gube tog drugog roditelja, ali dobijaju mir u kući i kvalitetan odnos sa drugim roditeljem umesto svađa. Ne treba dozvoliti deci da koriste priliku, da ti npr. kažu: "Nisam ja kriv što si se ti razvela, pa si nervozna!" To nisam nikad dozvoljavala. Prednost je što moraš biti posvećen deci na pravi način i u potpunosti, nema prebacivanja odgovornosti na drugog roditelja. Deca postaju odgovorna i samostalna. Moje starije dete je bilo vezano sa mene, postao je samostalan i odgovoran tek kad se ovaj mali rodio. Dobro je imati dvoje dece. Paradoksalno, lakše je kad si sam sa decom, da ih imaš dvoje (SR, sama majka, dvoje dece).*

Roditelji su svesni kompleksnog spleta uloga koji moraju da obavljaju u novoj situaciji:

- *Ja sam mu i otac i majka i brat i drug. Sad mu je brat - mačor (smeh) (SR, sam otac, jedno dete).*

Briga oko dece, pogotovu ukoliko je samo roditeljstvo posledica smrti jednog od roditelja, a ne razvoda, često dominantno oblikuju praksu roditeljstva. Otac udovac koji podiže bliznakinje, od kojih je jedna slepa, jednostavno kaže da je njegov odnos sa decom "brižan i tužan".

Intervjui su pokazali da sami roditelji teže da formulišu eksplicitne roditeljske strategije, što je logična posledica apsolutne centriranosti njihovih života na roditeljstvo. Sami roditelji najčešće moraju sami da formulišu svoje strategije i očekivanja od roditeljstva, pošto to ne čine u okviru partnerskog odnosa, pregovarnjem, niti im u tome pomažu institucije. Eventualna pomoć, naravno, može doći od mreža podrške, ali čini se da sami roditelji traže uglavnom sami puteve pronalazjenja adekvatnog modela, jer osećaju da je njihova situacija bitno

drugačija od uobičajenih modela. Njima nedostaje, najčešće, povezanost sa drugim samim roditeljima i razmena iskustava. Takođe, sama situacija samostalnog roditeljstva ne retko nastaje naglo, pa i neočekivano, kao relativno brz prelaz u neko novo stanje, uz veliki pritisak neodložnih dečjih potreba, što sve jako pojačava pritisak na roditelje, i stvara potrebu da brzo pronalaze rešenja, ali u okviru neke jasne dugoročne strategije. Dnevni zahtevi koji se stavljaju pred decu, dnevna praksa vaspitavanja, definiše se unutar šireg područja dugoročnih ciljeva i svojevrsne roditeljske filozofije.

- *Intervjuerka: Kako vidite svoju ulogu roditelja/ke? Šta je najvažnije da bi neko bio "dobar roditelj/ka"? Opišite svoju filozofiju roditeljstva.*
- *Nemam svoju, nego sam je čitala kod Gordona i zaista verujem u princip odgovornog roditeljstva u kome se dete ne laže, osim 'belih laži'. Trudim se da uvažavam sta ona oseća, misli, da se izvinim ako sam pogrešila. Ja sam njoj uvek objašnjavala svaki svoj postupak. I kad sam je kažnjavala, objašnjavala sam joj zašto je kažnjena. Ne verujem u fizičko kažnjavanje i ne mislim da treba da se prikazujemo kao neki super modeli, već da kažem i "mama je sada tužna i volela bih da se sada malo pomazimo". Ne verujem da je loše razmaziti dete (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Kao roditelj moram da budem osoba u koju on mora da ima najviše poverenja i osoba sa kojom može da popriča o svemu što ga muči. To je najvažnije, poverenje između deteta i roditelja. Da može sve da mi kaže bez straha da će nešto biti kažnjen i sl. Neću ga nikad okriviti ako je nešto pogrešio, na greškama će i da nauči. Nemojte biti roditelj ako niste spremni za to. Dobijanje detata menja*

život potpuno, nagrada je to dete, a gubiš sve ostalo. Dete to nadomesti. Sreću treba deliti, a dete je ta sreća i ja volim sa njim da delim (SR, sam otac, jedno dete).

Sledeći splet pitanja i odgovora otkriva duboko osmišljenu i razrađenu strategiju same majke, intelektualke, koja ulaže napor da podigne i vaspita svoje sinove u skladu sa savremenim vrednostima:

- *Intervjuerka: Kako, po vašem mišljenju, situacija samostalnog roditeljstva utiče na vaše dete/decu? Šta dobijaju, a šta gube?*
- *Ja se trudim da ne utiče, ali mora da utiče. Oni nemaju mamu i tatu. Nemaju prostora da dovode u pitanje kvalitet moje odluke. Oni ne mogu da preispituju moju odluku i nemaju kome drugom da se obrate za pomoć od mene i spas od mene. Dobijaju doslednost i lični primer. Kad obećam da će biti kazna ili nagrada, to će biti. Ako ima izmena, ja objasnim zašto. Taj pristup otvorenosti na duge staze samo doprinosi...Gube mogućnost saživljavanja sa partnerskim životom, nemaju sukobe niti lepe strane. Ja nemam partnera, pa ne mogu to da ima pokažem. To sigurno nemaju sada, ali nadam se da će se promeniti (smeh).*
- *Intervjuerka: Kako vidite svoju ulogu roditeljke? Šta je najvažnije da bi neko bio "dobar roditelj/ka"? Opišite svoju filozofiju roditeljstva.*
- *Lični primer, doslednost, otvorenost. Iako se čini s vremena na vreme, ja njima nisam drug, iako neke stvari radimo 'drugarski'. Mislim da imam distancu i granicu između roditeljske uloge, gde ja pričam kao mama i kao obično biće koje ima stav o nečemu. Mamina reč je ipak zakon.*

- *Intervjuerka: Šta očekujete od svoje dece u budućnosti?*
- *Da ovo kako smo postavili, da naprave da valja, da izrastu u svesne osobe, da shvate mogućnost izbora i posledice. Da sagledaju da nisu centar sveta, ali da imaju puno pravo da učestvuju u tome kako se svet okreće. Da upravljaju svojim životom.*
- *Intervjuerka: Opišite svoje angažovanje oko dečjeg školovanja? Da li pomažete u zadacima, preslišavate? Koliko vremena nedeljno provodite na ovim poslovima?*
- *Na dnevnoj bazi puta dvoje dece. Trudim se da ne preslišavam. Pitam: "Jel' imaš domaći?" Ako ne znaš, pitaj me, ako me ne pitaš, neću ti pomoći? Ako se ne angažuješ, ne vežbaš i ako ne pitaš i ne istražiš dodatno, onda snosiš posledice. Sve što mogu treba da samostalno urade dok ja ne dođem sa posla. Ono što im nije jasno, sačeka me kad dođem, od 18h do 19h. Oni su dobri đaci i često se svodi na "izveštaj" šta je bilo u školi. Nikad im ja ne korigujem zadatke, nego ih pitam šta oni misle, a to onda traje. Vikendom imaju dva sata za učenje, sami biraju kad će i kako ta dva sata potrošiti. Ukupno je to devet sati nedeljno.*
- *Intervjuerka: Da li imate osećanje krivice prema deci jer im ne pružate dovoljno, ili prema sebi, jer nemate dovoljno vremena za sebe?*
- *Deci – Nemam; prema sebi – DA, mogla sam biti aktivnija i angažovanija (SR, sama majka, dvoje dece).*

Očekivanja roditelja od dece u budućnosti se tiču upravo dobrobiti same dece:

- *Da bude spreman da uči, otvoren za sve vrste informacija i saradnje, po principu "Ja znam da ništa ne znam". Da bude mentalno i fizički zdrav; da se bavi poslom koji voli i da bude okružen ljudima koji ga vole i koje on voli (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Da završe školu, srednju, da se ne uhvate lošeg društava, da ne počnu da piju i ne puše. Za sad su dobri (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Bojim se da imam visoka očekivanja, kao što je moj otac imao od mene. Već sada razmišljam da nabavim neku lovu da ona može napolju da završi nešto. Znači imam visoka očekivanja. Uхватom sebe kako gledam zašto je dobila četvorku. Trudim se da se igra dovoljno i da je ne davim nekim velikim učenjima. Učiteljica mi je rekla da skoro nije videla dete koje tako zdravo odrasta. Važno mi je da bude srećna, da bude tolerantna na različitosti. Ne bih volela da mi dete diskriminiše druge ljude po bilo kom kriterijumu. Vodim računa da takvu atmosferu pravim jer znam koliko je mene to usrećilo što sam dozvolila da mi se različitosti upetljaju u život (SR, sama majka, jedno dete).*

Osmišljavanje roditeljske strategije u velikoj meri je zavisno od poređenja koji roditelji prave sa svojim sopstevnim iskustvom odrastanja. Roditelji su svesni da današnje generacije dece imaju veoma različita iskustva u odnosu na njihova, tj. da se njihova detinjstva i detinjstva njihove dece bitno razlikuju, i pokušavaju da odgovore na te promene na način koji će decu pre svega zaštititi, a onda i prilagoditi svetu koji je u velikoj meri promenjen.

- *Intervjuerka: Kada biste uporedili svoje detinjstvo i detinjstvo svoje dece, koje su razlike, a koje sličnosti?*

- *Ne vidim skoro nikakve sličnosti. Želim da mu prenesem duh druženja. Ja sam odrasla u zgradi sa čoporom dece, sve mame su nas videle kroz prozor i zvale na ručak. Non-stop smo bili napolju. Živela sam sa mamom i tatom i sestrom i imali smo dadilju. Sve je bilo razlog za slavlje, slavili su se rođendani, Nove godine... To se trudim da prenesem, taj duh radosti. Mada su igraonice praktična stvar i puno dece može da dođe, udobnije je, ali nikad ne znaš sa kim ti se dete druži. Malo je površno to sve (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Mi smo se družili više uživo, bili smo bezbrižniji. Mislim da je meni kao detetu bilo lakše nego njima kao deci, jer smo se sa težim životnim situacijama suočavala sa društvom. Išli smo na odmor češće. Ja sam išla sa školom na letovanje, na rekreativnu. Roditeljima je bilo lakše, radili su do 15h, ja sam bila u boravku, do tada sam završila sve domaće i sve. Dinamika života je bila takva da smo imali više vremena sa porodicom i za drugare i slično.... Ove nove tehnologije, evo jedan sedi u ovoj sobi, a drugi u drugoj i igraju se na dva laptopa, a ne komuniciraju. Mogućnosti koje pruža tehnologija ukida detetu mnoge stvari, da samo istraži i samo oseti. Sad su deca sva agresivna. U moje vreme je dvoje dece u generaciji bilo agresivno. Tada su bila druga merila, tada je retko ko bio razveden, sada se pita " A tvoji su još u braku?" (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Sličnosti su što zajedno gledamo neke dečje stvari, emisije i sl, što se puno šalimo, što je teram da uči i mislim da je to jako važno, to što je nekako i u mojoj kući bilo puno smeha. Razlike su što koliko god malo vremena provodim sa njom, to je više nego što su moji roditelji provodili sa mnom i što su moji roditelji bili*

ozbiljniji. Ja se sa detetom igram, vozim sličuge, rolere i tako. Vidim i da je ona ponosna što sam ja takva mama. Trudim se da joj pokazem različite stvari, redovno idemo na izložbe. U dečja pozorišta idem češće nego u ova za odrasle. Generalno je velika razlika na nivou bezbednosti. Mi smo nekako sami išli. Ja sam išla od prvog razreda sama u školu. Nije bilo te histerije oko dovođenja i odvođenja u školu. Ona ni danas ne ide sama u školu, ne može u parkić (SR. Sama majka, jedno dete).

- *Ja sam izgradila otvoreniji odnos prema svom detetu. Moje dete je prošlo više bračnih turbulencija nego ja. Te stvari su se krile, samo vidiš da nešto nije u redu i čutiš i oni čute. Sada se to ne krije. Generalno, mislim da je našim roditeljima bilo lakše, imali su neku sigurnost, sada nemaš tu sigurnost, nemaš ništa. To je najveća razlika (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Ja sam imala oba roditelja, ali moj otac nikad nije bio tu i imao je jako loš odnos prema majci. Ja sam jako volela da učim, a moje dete baš i ne voli. On ne može da veruje da sam ja volela da idem u školu, toliko. Moje detinjstvo je bilo drugačije, deca su se međusobno družila, ova današnja deca su koncentrisana na sebe, na kompjuter. Mi roditelji smo mnogo opterećeni decom, više nego što su moji roditelji bili sa mnom. Sličnost je to što je mama sama vaspitavala decu. Otac je bio figura (SR, sama majka, dvoje dece).*

Većina intervjuisanih je, bez obzira na svakodnevne teškoće u podizanju deteta jako zadovoljno odnosom koji ostvaruju sa decom.

- *Intervjuerka: Kako biste opisali svoj odnos sa detetom/decom?*
- *Super. Dobar je odnos. Dobro su postavljene osnove poverenja, odgovornosti, i ljubavi. Mislim da sam dobro postavila osnove i na tome se radi i radiće se ceo život. Ja imam poverenje u njih i pružam im lični primer odgovornosti. Moguće da bih mogla malo da 'olabavim' kad porastu (smeh) (SR, sama majka, dvoje dece).*

Deca samih roditelja po pravilu preuzimaju više odgovornosti i obavljaju više kućnih poslova, nego što je to slučaj sa decom iz potpunih porodica.

- *Intervjuerka: Da li deca učestvuju? Na koji način, koje poslove ona obavljaju?*
- *Ona sakuplja veš i odvaja moje i njeno. Ne baca đubre, jer je kontejner preko puta. Ta ulica je velika i opasna. Ide u manje kupovine tu u lokalnu prodavnicu (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Uglavnom usisava i ponekad baci đubre, kad ja kažem tri puta. Mi imamo mačora, koji je njegova briga i on redovno brine o toaletu i tako. To što smo uzeli mačora je bio baš dobar potez (SR, sam otac, jedno dete).*

Deca u pojalprivrednim domaćinstvima pomažu takođe, u okviru svojih mogućnosti, a u skladu sa inače raširenim praksama uključenosti dece u poljalprivrednu proizvodnju na selu:

- *Intervjuerka: A pomažu li djeca u kući i na njivi?*
- *Ja, pomognu meni djeci što vako treba, meni djeca pomognu.*
- *Intervjuerka: Je li rade s tobom na zemlji?*

- *Ma ja, rade djeca, obavezno pomognu meni djeca, šta ću. Što je nešto teže ja opet volim da ja svoju snagu dadnem, ko' žao mi da ne bi se dijete razbolilo, da ne bi.. volim ja sad ti kažem volim sebe preopteretiti nego djecu* (FBiH, sama majka, troje dece).

Opterećenja dece, stiće se utisak, nisu prevelika. Roditelji se trude da decu pre svega zaštite, a u velikom broju slučajeva u proširenim porodicama deo obaveza obavlja i najstarija generacija.

3.6. Mreže podrške

Sami roditelji su prinuđeni da veliki deo energije ulažu u izgradnju mreža podrške kako bi uopšte mogli da obavljaju svoju roditeljsku ulogu i podelu nekako teret odgovornosti koji je obično preveliki. Najčešće podršku i pomoć dobijaju iz sledećih izvora: od proširene porodice (uglavnom svojih roditelja i braće i sestara) i rođaka, od komšija, prijatelja, kolega sa posla i od plaćene pomoći u kući. Privatne mreže su ključ za kvalitet života i dece i roditelja. Međutim, kako postoje velike razlike u životnim situacijama, konkretne konfiguracije mreža podrške se veoma razlikuju, takođe. Intervjui su pokazali da, ipak, u većini slučajeva, najveća podrška dolazi od strane majki, tj. baka. Rodni aspekti podrške su veoma naglašeni, jer po pravilu nega i briga o deci još uvek jesu dominantno "ženski posao", čak i u slučaju kada su sami roditelji muškarci, tj. očevi.

Na formiranje mreža deluju različiti činioci. Na primer, migracije, kao jedan od faktora koji snažno utiče na čitav niz egzistencijalnih aspekata, uglavnom deluju u pravcu destabilizacije trajnih mreža. Oni koji žive u istom susedstvu

imaju daleko veće šanse da dobiju podršku od suseda od onih koji se nalaze u novom kontekstu. Jačina mreža, osim toga, zavisi i od ulaganja vremena i energije u njih, a to je, takođe, samo po sebi zavisno od toga da li i koliko sami roditelji uopšte imaju vremena. Nezaposleni roditelji mogu biti na neki način u prednosti, jer imaju više vremena koje mogu da koriste za jačanje mreža i eventualno razmenu resursa sa drugim roditeljima. Takođe, u urbanim sredinama visoka učestalost fenomena samohranog roditeljstva na izvestan način olakšava uspostavljanje odnosa, u susedstvu, ili preko vrtića ili škola.

- *Imam puno prijatelja, i to puno onih koji su u sličnoj situaciji, imam prijatelje iz detinjstva, sa posla, dugo godina radimo zajedno, iz kraja, imam puno rodbine. Uglavnom sa njima razmenjujem iskustva i informacije (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Znači mi da podelim brige sa prijateljima, da mi ponesu malo tog tereta, da mi daju ideju i svoje razmišljanje. Uglavnom su to dugogodišnje prijateljice, iz osnovne i srednje škole i prijatelji koje sam stekla na poslu (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Oslanjam se, ali uglavnom za savet, deljenje neke muke. To su dugogodišnji prijatelji. Njima mogu da kažem sve što mi je na duši i da oni razumeju (SR, sam otac, jedno dete).*

Ono što se očekuje od prijatelja je uglavnom razmena saveta, informacija i emotivna podrška. Sami roditelji koji su izrazito na marginama gotovo da izbegavaju nešto što bi moglo da se protumači kao "traženje pomoći" od drugih:

- *Imam neke prijatelje ali sad da se oslanjam na nekog, to ne. Ima ih dosta, to su najviše izbeglice. Svako ima svoju muku, svi smo izbegli (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Intervjuerka: Koliko se oslanjate na svoje prijatelje i ko su vaši prijatelj?*
- *Imam prijatelja mnogo i vjerujte mi od malih nogu sam bio poželjan u društvu, doista je tako, ja se ne volim falit niti lagat stvari. Imam prijatelja naravno ali ja sam ipak.... ne mogu sad da zovem prijatelja da mi nesto pomogne ako mu ja ne mogu uzvratit, mislim da me razumijete. I onda više pribjegavam da se ja mučim da to nešto uradim, nego da ostanem dužan.*
- *Intervjuerka: A nude li se sami da pomognu?*
- *Da, da apsolutno. Ali nekako ne mogu da budem u tom podređenom položaju da me neko sretne sutra na ulici od prijatelja, rođaka, pa kaže "vala da ti kažem, eto ja sam tebi a ti meni nisi". To ne volim (FBiH, sam otac, jedno dete).*
- *Intervjuerka: Svojih roditelja nemaš? Samo braću i sestre si pomenula?*
- *Ja.*
- *Intervjuerka: U kakvoj su oni situaciji, jesu li oni u situaciji da ti pomognu?*
- *Pa eto, oni kad mognu, oni pomognu, al' sad mene je stid da ja idem.. (tražiti pomoć), imaju oni svoju djecu, svoju porodicu, svoje sve, da ja idem sad iskat dajte mi (FBiH, sama majka, troje dece).*

Povezivanje roditelja sa drugim roditeljima se često ostvaruje preko dece koja prva započinju kontakte, a onda "uvlače" roditelje:

- *Imam jedan bračni par koji ima sina isto godište i njih dvojica su nerazdvojni, tako da je njihovo dete kod mene često, a moje je kod njih često. Postoji neki dogovor da se čuvaju njih dvojica (SR, sam otac, jedno dete).*

Često je teško napraviti jasnu razliku, kada je reč o podršci, između prijatelja, komšija, kolega, pa čak i rođaka. Kako sami roditelji koji su zaposleni imaju izrazito suženo društveno polje i premalo vremena, kontakti na poslu se pretvaraju u prijateljstva, pogotovu ako se radi o kolektivima koji su dovoljno veliki da omogućuju selekciju po sličnostima i afinitetima:

- *Intervjuerka: Od koga dobijate najviše podrške? Na koga se oslanjate?*
- *Definitivno na radne kolege sto se tiče nekih stvari, inače ovamo, komšiluk k'o komšiluk, svak gleda sebe i nikom nije lako u ovom vremenu. Definitivno dobijam najveću podršku od radnih kolega, oni me doista razumiju, mislim da sam jedini samohrani otac u mom kolektivu gdje ima nekih 80 ljudi. I eto, razumiju me, zaštite me na poslu ako treba nešto da se pomogne, uvijek pomognu, ako me treba zamijenit, zamijene me i ne traže zauzvrat da im ja vraćam (FBiH, sam otac, jedno dete).*

U ruralnim, izrazito patrijarhalnim sredinama mešanje same majke sa komšijama može izazvati probleme, stigmatu, pa se kontakti izbegavaju:

- *Intervjuerka: Jel' ti pomogne neko od komšiluka?*
- *Niko, ja to sama sve s mojom djecom radim. Evo ja sam ostala kao udovica, da mi neka žena dođe il' da odem kod nje da kažem:" hajd nek mi dođe neko pomoć", reći će" došla radi mog muža", il' ovo il' ono...*
- *Intervjuerka: De mi malo o tome "došla radi mog muža".*
- *Pa da ti kažem, u nas na selu kad ti dođeš i kažeš, hajde na primjer, "on je jači u rukama" ili nešto, znaš, ko nekako te gleda znaš, da vidiš kako te gleda, i ona konta, sad da sam ja došla zbog njenog muža, jer ja nemam muža. Nisam ja došla zbog toga već da mi pomogne (FBiH, sama majka, troje dece).*

U urbanim sredinama, kod roditelja koji imaju dovoljna finansijska sredstva, optimalno rešenje može biti i plaćena pomoć. Međutim, u sledećem primeru je posebno zanimljivo kako su se tri same majke organizovale "u komunu", kako bi obezbedile međusobnu podršku:

- *Intervjuerka: Ko pored vas najviše učestvuje u čuvanju i podizanju deteta?*
- *Siterka, koja je do pre šest meseci bila svaki dan po tri-četiri sata. Sada kada je ćerka malo veća, kombinujemo se i sad je drugačije. Imam dve mame i njihovu decu, mi smo komuna, ukupno tri mame i četiri devojčice. Naša deca se druže, a mi smo se tako prijateljile, zovemo ih 'naša deca'. Mi se tako zajedno organizujemo, kako koja može. Kod mene su često sva deca vikendom (SR, sama majka, jedno dete).*

U konkretnom slučaju, koji je dosta neobičan za naše uslove, postojeća "komuna" na izvestan način u urbanom okruženju

zamenjuje rođačku grupu, i obezbeđuje "prirodnost" odrastanja u široj grupi odraslih i dece, čime se sama majka znatno rasterećuje i fizičkog i psihološkog pritiska. U ovom konkretnom slučaju formiranje "komune" je bilo moguće upravo korišćenjem resursa koje su majke imale na raspolaganju: visoko obrazovanje, sličnost interesovanja, blizina stanovanja, prethodni "samo-odabir" dece (deca su se prva "našla" na igralištu u susedstvu), sličnost socijalnog statusa i uslova života, iskustva sa nevladinim sektorom i njihovim organizovanjem itd.

Podrška koja dolazi iz proširene porodice, "od najbližih" je veoma rasprostranjena u regionu, i zbog tradicije i zbog "ekonomije preživljavanja". Pored toga, dugotrajno snižavanje nataliteta, koje je rezultiralo smanjivanjem broja dece, povećalo je emotivnu i psihološku vrednost dece, dok je produžavanje života starijih generacija omogućilo veće angažovanje, pa čak i pronalaženje životnog smisla u čuvanju najmlađe generacije. U sledećem primeru karakteristično je da sam otac dobija podršku od dve roditeljske porodice. Ovakvi slučajevi su ipak, čini se, mnogo ređi kada je reč o samim majkama.

- *Intervjuerka: Ko pored vas najviše učestvuje u čuvanju i podizanju deteta/dece?*
- *Najviše moji roditelji i njeni roditelji, sa kojima smo mi nastavili da funkcionišemo kao porodica. Njena majka pomaže, naročito kad sam ja na terenu, pošto je moj posao terenski, njoj najčešće poverim sina. Sad je on već veliki, ali ranije je baš uskakala. Mada i moji dosta pomažu. Obe porodice žive blizu nas, tako da je to onda lako (SR, sam otac, jedno dete).*

Ipak, podrška od "najbližih", nosi sa sobom određene rizike, pre svega u smislu ometanja uspostavljanja autoriteta

primarnog roditelja i mešavine vaspitnih stilova, koji mogu biti međusobno suprotstavljeni.

- *Intervjuerka: Kakav je vaš odnos sa vašim roditeljima?*
- *Super. Pristup rešavanju trenutnog problema (u vezi sa mojom decom) je različit sa mojom majkom. To izaziva sukobe u komunikaciji. Moj autoritet kao roditelja nije priznat od strane mojih roditelja. Teško je bilo u periodima sukoba sa mojim roditeljima. Da ja imam nekog, taj neko bi 'držao moju stranu', ovako mi je teže da sama branim roditeljsko pravo. Ja onda nemam fizičke, ni mentalne snage da se borim sa mojima (SR, sama majka, dvoje dece).*

Intervjui su pokazali, međutim, da se umreženost samih roditelja, ako se posmatra u totalu, a ne kroz pojedinačni tip mreža, opire određenim obrascima, tj. da postoje veoma velike razlike u podršci i pomoći koju sami roditelji uspevaju da obezbede, dobiju, traže od primarnih mreža. Ne društveni obrasci, već okolnosti i ličnosti, su ono što oblikuje mreže, pa samim tim određuje i resurse roditelja i dece i njihov kvalitet života. Ovo takođe pokazuje da je neophodna intervencija javne politike koja bi omogućila određeno nivelisanje razlika, tj. savetodavnim i drugim merama podrške omogućila smanjivanje razlika u kvalitetu života nastalih zbog razlika u individualnim okolnostima. Velika većina intervjuja je, međutim, potvrdila da je institucionalna podrška mnogo manje zastupljena nego podrška i pomoć koje dolaze iz privatnih izvora. U odsustvu sistematske institucionalne podrške sami roditelji optiraju individualne privatne strategije. Ovo je, u suštini, racionalni odgovor društvenih aktera, u ovom slučaju samih roditelja, i potpuno je opravdan s obzirom na jačinu pritiska za rešavanje problema

kome su oni izloženi. S druge strane, ovo okretanje privatnosti limitira javni pritisak koji bi eventualno vodio promeni institucionalnog status quo-a.

Intervjui su otkrili da postoje velike razlike u nivou podrške koju sami roditelji dobijaju, ali te razlike se ne mogu protumačiti nikakvim pravilnostima, obrascima, jer postoji velika raznolikost konkretnih životnih situacija, pa i individualnih karakteristika samih roditelja. Ipak, ono što je najvažnije je da je privatna podrška daleko više zastupljena od institucionalne podrške. Privatne mreže podrške kompenzuju odsustvo, nezaintersovanost, nesposobnost ili jednostavno ograničenost institucija. Pošto postoji sistematsko odsustvo institucionalne podrške, sami roditelji koriste individualne strageije da se nose sa problemima koje izaziva situacija samog roditeljstva. U tom smislu, oni nisu bitno različiti od velike većine građana u ove tri države, ali njihova ranjivost na neadekvatno institucionalno okruženje je pojačana. Posebno je zanimljivo da se rešavanje većine problema na nivou svakodnevnog života u stvari odvija kroz međugeneracijske transfere resursa, pri čemu su "roditelji roditelja" uglavnom još uvek oni od kojih resursi teku ka mlađim generacijama, a ne obrnuto. Pri tom, ne radi se samo o materijalnim resursima, već i o socijalnom kapitalu, kao i u znanju, vremenu i veštinama koje se prenose sa generaciju na generaciju. Drugim rečima, zahvaljujući tom intergeneracijskom transferu ostvaruje se, najčešće, i ekonomska sigurnost, ali i socijalna sigurnost i obezbeđuje psihološka podrška. U izuzetnim slučajevima, međutim, kada je u roditeljskim porodicama bilo nasilja, transgeneracijski transfer se prekida, da bi nova generacija roditelja izašla iz ciklusa nasilja i mogla da uspostavi novi obrazac nenasilnih porodičnih odnosa. Samo roditeljstvo,

dakle, može biti i posledica prekida međugeneracijskog transfera nasilja, koje se najčešće ostvaruje tako što žena odbija da bude žrtva kao njena majka i odlučuje se za razvod.

3.7. Odnos šireg okruženja

U urbanim sredinama prihvatanje samih roditelja olakšava činjenica da je došlo do svojevrsne normalizacije razvoda, odnosno razdvajanja, te da je sve veći broj dece u sličnoj situaciji:

- *Ono sto je dobro to je da je sada puno dece razvedeno i niko nije čudan u razredu. To je normalno da živiš samo sa mamom (SR, sama majka, jedno dete).*

Nepovoljan odnos sredine prema samim majkama u ruralnim patrijarhalnim seoskim zajednicama uslovljava ne samo način života, u smislu povlačenja iz javnog prostora, već i samu proizvodnju:

- *Intervjuerka: Šta siješ na zemlji?*
- *Najviše sad špinat, špinat mi je najlakše, ne mora se kopat, ne mora ništa, posiječeš, opereš ga lijepo. I luk, i mrkvu, svašta proizvedem. I krompir obavezno.*
- *Intervjuerka: A pšenicu?*
- *To treba kombajn, meni je nezgodno jer tu muškarac radi, da ja sad idem po kombajnim, žena da se... ne može to, šta ja znam, ja se inače ustručajem koliko god mogu da mi ne bi neko reko- ženu ucvijelila (otela drugoj muža), da joj ne bi šta zla nanijela, šta ja znam (FBiH, sama majka, troje dece).*

Mnogi sami roditelji ukazuju na izrazito pozitivan odnos sredine, čak divljenje, za ono što oni postižu kao roditelji. Ovo se češće sreće kod samih očeva kojima je okolina u još uvek pretežno patrijarhalnom okruženju i više naklonjena:

- *Mislim da me sredina vidi kao osobu koja može da se izbori sa problemima koje ima. Nisam primetio neko sažaljenje do sada. Prihvataju me, hoće da mi pomognu. Provodadžu (smeh) (SR, sam otac, jedno dete).*
- *Vide me kao heroja. Eto znaju me ceo život. Možda zvuči neskromno. Misle da preterujem, da sam se previše vezao za decu, da nemam svoj život (SR, sam otac, dvoje dece).*
- *Svi mi se dive i hoće da budu kao ja. Dive mi se zato što imam finu decu, što ih lepo vaspitavam. Nisam dopustila da spoljašnji uticaj, društvo, nemaština, srozavanje kriterijume u ponašanju, nisam dopustila da te stvari utiču na njih, da ih ulica vaspitava. Oni su lepo vaspitana deca koji znaju za osnovne postulate funkcionisanja. Poslušna, ali samostalna (SR, sama majka, dvoje dece).*

Kod mnogih samih roditelja se oseća da bez obzira na teškoće postoji stav borbenosti koji je mnogo više od običnog "mirenja sa sudbinom", i konsekvantno ponosa što uspevaju da savladaju ne male probleme sa kojima su sočeni. Životni uslovi i socijalni status određuju ambicije i mogućnosti, ali isti duh borbenosti, rešenosti, odgovornosti, postoji kod svih intervjuisanih:

- *Intervjuerka: Kako vas drugi vide, kako vas vidi sredina i šta od vas očekuje?*
- *Pa kako, ne znam, svak više - eto dal' je njoj teško- što radim. što kasno legnem, jel' to meni teško? Pa me pitaju*

vako - jel ti teško? Pa nije, za svoju djecu kad radim, nije mi teško, znaš. Kad znam da ću mu danas imati pola marke, marku, za sendvič onda mi je drago, ili na primjer da im imam pružit danas pola marke, onda sam presretna zato što ustajem rano, što kasno liježem, što ljeti moraš ustati u tri sahata, u četiri dok nije ugrijalo, ono kad ugrije ne možeš napolje (FBiH, sama majka, troje dece).

Profesionalno uspješne majke mogu odabrati strategiju neotkrivanja svog statusa širem okruženju, da ne bi bile predmet predrasuda i isključene iz normalnog poslovnog okruženja. Osim toga, kako pokazuje ovaj primer, promena statusa za samostalne roditelje predstavlja i izazov u smislu uspostavljanja nove mreže prijatelja koji "nisu upareni", kako bi se izbeglo stvaranje nesporazuma izazvanih nužno različitim životnim stilovima:

- *Ne vide me kao samu majku, nije da ja to skrivam, nego ja nemam potrebu da pokazujem fotke dece i tako. Ja često menjam poslove i pošto ne pričam o tome, onda ljudi budu iznenađeni kad čuju da imam dete, jer me ne doživljavaju kao majku. Posle razvoda sam se ja malo distancirala od "uparenih" prijatelja. Sada se to već polakoi vraća na normalu (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Kažu da sam snažna, hrabra. Nemam osećaj da me vide kao samohranu majku, pa da trebaju neke beneficije da mi se učine. Očekuju da šljakam non-stop! To što sam postala SP, trudila sam se da to ne bude moje neko obeležje. Ja sam i ranije radila i nije se moj život puno promenio. Nikad nisam odbila posao i putovala sam i radila vikendom. Nije bilo ozbiljne promene u mom*

poslu. Ona nije puno bila bolesna, a i kad je bila ja sam išla na posao (SR, sama majka, jedno dete).

Zavisnost statusa od male patrijarhalne sredine dobro se vidi iz ovog odgovora:

- *Pa volim da sam časna i poštena kad idem kroz selo i kad sam na ulici, da mogu dignut glavu, da mi ne kaže neko ona je danas ovde., drukčije je na selu, drukčije u gradu, znaš (FBiH, sama majka, troje dece).*

3.8. Posao i tržište rada

Sami roditelji su, zbog visokog rizika od siromaštva, upravo ona kategorija stanovništva koja je izrazito podložna prihvatanju nepovoljnih uslova rada, kako bi obezbedili svoju decu. Sami roditelji neretko osećaju izrazitu frustraciju zbog toga što ne mogu pod jednakim uslovima da se takmiče na sve surovijem i suženijem tržištu rada.

- *Koristila sam samo dva meseca porodijskog, jer se nisam usudila da koristim cijelu godinu, jer sam se plašila da ću biti otpuštena iz privatne firme u kojoj sam radila (FBiH, sama majka, jedno dete).*
- *Kada sam se prijavila za neke poslove, bila sam odbijena jer sam samohrana majka sa dvoje djece. Treba im neko bez obaveza. (CG, sama majka, dvoje dece).*
- *Vi kad se osjećate u svojoj državi ugodno, to je veliko bogatstvo (ali kod nas to nije slučaj). Jedno od najbitnijih stvari je ekonomska strana, mora se ljudima omogućit da rade što ovaj sistem i ljudi koji ga vode apsolutno ne rade. Ja sam ogorčen, evo ova stvar "uzmite ili ostavite", treba omogućit ljudima da rade, ne*

vršit pritisak na ljude, ja govorim iz svoje firme, ne smijete biti bolesni jer njima treba suzeza krv, ako ste bolesni, morate da trpite mnogo toga da biste ispunili onu normu što on od vas traži. Ne smijete biti bolesni, ne smijete reći "neću", ne mogu, i da zadovoljite bez obzira što je meni četrdeset i pet, ili onom šezdeset, mora da zadovolji njihove kriterije kao i onaj mladić sto mu je dvadeset. A to je diskriminacija ljudi (FBiH, sam otac, jedno dete).

Posao je i sam izvor stresa za mnoge same roditelje, pogotovu ako nisu u stanju da se u potpunosti pripreme i fokusiraju zbog svoje privatne situacije:

- *Jeste li često pod stresom?*
- *Pa može se reći, može se reći. Ne baš često, ali na poslu definitivno, kući ono, to je druga stvar. Na poslu da. To je konstantni pritisak, na mašini radiš, nije to neki posao da se odričeš fizički baš maksimalno, ali psihički moraš biti spreman, jer možeš ostati bez ruke. Poslodavac to ne razumije, on hoće da si ti sto posto došao spreman na posao da mu odradiš to što traži od vas pa da li vi bili ... evo moja situacija, ja ne mogu uvijek doći na posao sto posto spreman, ali moram da budem, a to su velika odricanja, to su veliki zahtjevi, to te iscrpi (FBiH, sam otac, jedno dete).*

Žene koje same podižu decu, kao i žene uopšte, lakše prihvataju da rade na neformalnom tržištu, odnosno pokazuju tzv. veću fleksibilnost, posmatrano agregatno, kao radna snaga. Iza ove njihove "fleksibilnosti", naravno, krije se nemogućnost pravog izbora i sistem diskriminacije koji ih isključuje iz ravnopravne utakmice i kao žene i kao posebno vulnerabilne. Kako kaže jedna sama majka koja je izbeglica:

- *Pa nemaš ti puno kad da razmišljaš. Od kad smo došli, ja sam odmah počela da radim, prvo sam radila na Buvljaku, pa onda počela po kućama. Mora da se radi, nema tu mnogo razmišljanja (SR, sama majka, dvoje dece).*

Položaj visokoobrazovanih, profesionalno uspešnih, samih majki povezan je, međutim, sa drugačijim objektivnim mogućnostima kao i sa drugačijim odnosom prema radu. Rad je u ovom slučaju ipak manje prinuda, a više topus samorealizacije, samoafirmacije i izvor zadovoljstva:

- *Ja volim svoj posao. Radim i dodatni posao, kao savetnica. Pišem i doktorsku tezu. Volim da radim i volim to što radim. Bavim se i jogom, idem na ples (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Meni je posao jako važan i čini mi priličan deo života i ne tretiram ga kao posao, već kao deo života. Ja sam imala i priliku da svoj sistem vrednosti ugradim u sistem ove organizacije. Ja nikad nisam imala da mi je muka da idem na posao. Često sam vodila ćerku, moje kolegice su bile kao proširena porodica (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Ja volim svoj posao. Najvažnija stvar na svetu je posao kojim se baviš. Nije mi težak, volim svoj posao, nije mi važno toliko ni da li je plata velika ili mala. Putuje se, upoznajem nove ljude. Ja radim sa mašinama i to mi se sviđa. Čovek je zadovoljan kad popravi nešto (SR, sam otac, jedno dete).*

3.9. Konflikt uloga

Konflikt uloga, profesionalne i porodične, je karakterističan za veliku većinu zaposlenih roditelja, pogotovo u bitno izmenjenim i krajnje kompetitivnim uslovima rada i bitno izmenjenog i krajnje nesigurnog tržišta rada i visoke nezaposlenosti. Konflikt uloga se ispoljava na mnogo različitih načina: kroz osećanje hroničnog nedostatka vremena, osećanje krivice, nesigurnosti da se bilo šta dobro radi, nezadovoljstva sobom, umor, stres, samonametnute restrikcije, pre-isplaniranost vremena, nedostak sponatnosti, strah za decu zbog nemanja adekvatne kontrole nad njima ili okruženjem, apatiju i povlačenje itd. Iako je konflikt uloga karakterističan gotovo za sve zaposlene roditelje, zbog specifične situacije u kojoj se nalaze, sami roditelji su, po prirodi stvari, još više izloženi konfliktu uloga:

- *Ja nemam izbora. Svakako da osećam konflikt uloga. Najviše trpi moj privatan život. Jednostavno je nemoguće da se kloniram, ja ne izlazim. Ja ne odem redovno kod lekara na kontrole za srce, zato što nemam da izgubim dva dana da čekam za uput i sl, a kamoli da idem na fudbal na primer (SR, sam otac, jedno dete).*
- *Intervjuerka: Da li imate dovoljno vremena za djecu?*
- *Nemam. Situacija je takva, da je ne radim u firmi možda bih imao, većinu vremena provodim u firmi, od toga živim. Ne radim vikendom, ali sad ću izgleda morat radit i vikendom i da radim noćne smjene.*
- *Intervjuerka: Ali ja mislim da Vi kao samohrani roditelj ne morate radit noćne smjene, to vidite.*
- *Da li vas ko pita? Ja sam sugerisao to, ali sta ako vam rekne, uzmi ili ostavi, to je problem. Sve dosada imao*

sam čovjeka direktora koji mi je doista izašao u susret u svakom pogledu, međutim, on je sad otišao na neko bolje radno mjesto, došao je neki drugi koji naravno želi da se dokaže, jer njega ne interesujem ja, kako ja živim, koga ja imam, kao pojedinac, e to je problem.

- *Intervjuerka: Da li osjećate konflikt uloga?*
- *Da, naravno. Teško je, ovakva vremena zahtijevaju od čovjeka puno, kad ste na poslu morate uvijek biti koncentrisani da radite i date od sebe maksimum, što je teško, veoma teško. Pogotovo ako ste sami i imate misli vezanih za kuću (...) Teško je vremenski, pogotovo u ovom sistemu i u ovom vremenu. Mislim posao, sad su firme sve privatne, bar većina, zahtijeva mnogo odricanja i fizičke i psihičke sposobnosti, radiš od jutra do sutra, i onda ponovo kad dođete kući čeka sve. I na poslu, kad je malac kući što mi je najteže on je sam, dijete je dijete, ono sad, pa sad je li.. najgore je što je sam on. Otići će na ulicu, ne znam.. s posla vazda zovi, halo je si li kući i šta ja znam, to teže pada nego sam posao što ga radiš, je li? A kad uveče dođem kući ono sve čeka da pripremite, i večeru, i doručak, i oprati i počistiti kuću i mislim, težak je to život (FBiH, sam otac, jedno dete).*

Strah za decu, pogotovu za njihovu bezbednost, pojačava konflikt uloga, naročito u situaciji kada roditelj ne živi u proširenoj porodici i dete nije nadgledano od strane ostalih članova domaćinstva:

- *Intervjuerka: Je li to znači da je naveća poteškoća strah na neki način za dijete jer je malo i samo?*
- *Da, da, ali nije samo zato što je ono malo i samo, nego odvešće ga ta njegova samostalnost možda u nekom drugom pravcu, znate. Većinu vremena provodi sam. Ja*

dođem naveče i prespavam sa njim tu noć i opet sutra prije zore idem na posao sem neradnih dana. Kad ne radim tu sam sa njim, ali znači čitav dan on je sam. Ja ga provjeravam, trudim se koliko mogu da ga izvedem na pravi put da.. (zvoni mu telefon sina ga zove) (FBiH, sam otac, jedno dete).

Konflikt uloga, kao što je rečno, ispoljava se na mnogo načina. Jedan od njih je određeno "svođenje" života roditelja samo na ono što je neophodno za "normalan" život, redukovanje na rad i obaveze, uz ukidanje "viška", kao što su npr. zabava i razonoda:

- *Dugo mi je teballo da sebi dam dozvolu da npr izađem. Nije mi problem bio da ostavim dete i da radim, i da zato placam siterku, ali nikako nisam mogla da shvatim da mogu platiti siterku i da izađem sa drugaricama. Sve drugo mi je bilo manje bitno, u poređenju sa poslom (SR, sama majka, jedno dete).*

Odricanje za decu, fokusiranje na decu i njihove potrebe, same roditelje može da oslobodi osećanja krivice prema deci, ali ne i prema sebi, kao što pokazuje sledeći odgovor:

- *Intervjuerka: Da li imate osećanje krivice prema deci jer im ne pružate dovoljno, ili prema sebi, jer nemate dovoljno vremena za sebe?*
- *Pre prema sebi (SR, sam otac, dvoje dece).*

3.10. Siromaštvo vremena i umor

Pored materijalnih teškoća koje nadvijaju živote velikog broja porodica samih roditelja i realnog rizika od siromaštva, njihovim životima vlada svojevrsno "siromaštvo vremena" (time poverty).

Oni su, više od ostalih, "parnih roditelja" izloženi upravo problemu raspoređivanja i upotrebe vremena, jer im nedostaje oslonac na partnera/partnerku, i odgovarajuća podela rada i obaveza koja bi iz zajedništva mogla da proizađe. Takođe, siromaštvo vremena je najuže povezano sa ekonomskim aspektom njihovog života, jer im bitno ograničava mogućnosti zarađivanja novca i racionalnije upotrebe inače ograničenih materijalnih resursa. Tako su materijalno siromaštvo i siromaštvo vremena u odnosu međusobnog pojačavanja.

S druge strane, siromaštvo vremena predstavlja ograničenje i za stvaranje socijalnog kapitala koji se, naročito u zemljama tranzicije, pokazuje kao ključan faktor kvaliteta života, usled opšteg kolapsa institucija i neadekvatnog funkcionisanja tzv. pravne države. Roditelji sa višim socijalnim kapitalom su mnogo više u mogućnosti da rešavaju različite probleme u okviru samostalnog roditeljstva, nego što je to slučaj sa roditeljima koji su na društvenoj margini, tj. koji su višestruko marginalizovani (nisko obrazovanje, život izvan urbanih centara, nezaposlenost, pripadnost etničkoj manjini, bolest i sl.). Roditelji sa višim socijalnim kapitalom, jačom umreženošću, imaju širu osnovu oslonca i veću kontrolu nad sopstvenim životima i životima svoje dece. Oni mogu lakše da dođu do posla i zarade, da nađu dodatne izvore prihoda, da nađu bolje lokacije i uslove stanovanja, da obezbede deci bolje škole i školovanje, da bolje organizuju svoje vreme, da se individualno usavršavaju i da postignu u celini viši kvalitet života. Sami roditelji sa različitim profesijama i različitom slojnom pripadnošću imaju i različit obim i različitu dobit od socijalnog kapitala.

Ali, veza između socijalnog kapitala i socijalnog statusa je veoma mnogo iskomplikovana upravo fenomenom siromaštva

vremena. Mnoštvo aktivnosti usmerenih na izgradnju i upotrebu socijalnog kapitala zahtevaju dosta vremena, a sami roditelji imaju izrazito ograničeno vreme. Njihovi životi su pod pritiskom dnevnih rutina i obaveza koje nameću briga i staranje o deci. U postojećim uslovima re-tradicionalizacije i re-familijarizacije društava u tranziciji, neretko socijalni kapital može biti daleko veći među onima koji su migranti, doseljeni sa sela, ili čak izbeglice iz određenih krajeva. Njihove raširene rođačke, komšijske, plemenske, lokal-patrioske mreže, mogu u velikoj meri nadjačati moderne izvore socijalnog kapitala koji proizilaze iz socijalne stratifikacije. Tako, na primer, žene koje se bave ozbiljnim i zahtevnim profesijama, kao što su univerzitetske i naučne profesije, po pravilu nemaju vremena za ulaganje u socijalne mreže i mogu biti izolovane, pa čak i osiromašene usled nedostatka socijalnog kapitala. Profesije koje zahtevaju izrazito ulaganje vremena, a uglavnom se obavljaju u izolaciji, što je slučaj sa velikim brojem kreativnih zanimanja, u suštini mogu biti kontraproduktivne za izgradnju socijanog kapitala.

Socijalni kapital samih roditelja kao grupe, takođe je izrazito ograničen usled siromaštva vremenom. Sami roditelji su poslednja grupacija ugroženih koja je počela da se organizuje u nevladinom sektoru, jer oni jednostavno nemaju vremena za angažovanje iz koga ne mogu da dobiju konkretnu i direktnu, i najčešće urgentnu, pomoć i podršku za svoju situaciju. Za sada postoji samo mali broj NGO-a koji se direktno bave pitanjima samostalnog roditeljstva, ali njihovu autentičnost i sposobnost reprezentovanja grupe tek treba istražiti. Neorganizovanost samih roditelja kao grupe ograničava njihovu mogućnost da vrši adekvatan pritisak na institucije i zahteva poboljšanje svog položaja.

Siromaštvo vremena se najbolje vidi kada se analiziraju aktivnosti na nivou svakodnevice kroz način provođenja vremena tokom radne nedelje i vikenda. Evo nekih odgovora na zahtev postavljen pred ispitanike: "opišite svoj tipičan dan tokom radne nedelje", koji ubedljivo pokazuju visok nivo aktivnosti i angažovanja samih roditelja tokom radne nedelje, koji im ne ostavlja mnogo slobodnog prostora.

- *Ljeti u tri sata ustajem. Znaš što, zato što ugrije puno sunce. U tri ustanem, popijem kafu, žao mi još djece buditi dok se ne razvidi. Kad se razvidi djeca ustaju. Kopamo, radimo, pljevimo, i tako dok ne ugrije sunce. Kad ugrije onda ulazimo u kuću, i kad uniđem u kuću, malo se odmorim, i onda ako ću veš prat, ako ću suđe prat, ako ću nešto, i onda opet idem na zemlju, i do devet sati ono ljeti dok se vidi. Ulaziš u kuću, postavljaš večeru, deset-jedanest sati i opet ujutro isto (FBiH, sama majka, troje dece).*
- *Ustajem oko 6, 6:30h, vodim dete u vrtić, do 8h. Ako sam u skoli popodne onda obavljam kućne poslove: peglanje, nabavka, spremanje. Idem na posao u popodnevnu smenu. Oko 20h dolazim kući, onda se igramo, gledamo crtaće, tuširamo se i idemo na spavanje. Kad radim u prepodnevnoj smeni, ja ga i pokupim iz vrtića, inače ga moji roditelji uzimaju. Ako je lepo vreme idemo u parkić ili kod drugara ili zovemo drugare. On mnogo voli drugare i ja se trudim da to podržim. Obično zaspi oko 21h-22h. Ja uveče, kad on zaspi čitam, odem na internet, gledam filmove (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Ustajem u 6.15h, brijanje, tuširanje. Ja budim S. (to je slepa devojčica) ona se onda prebaci kod mene u*

krebet, a inače spavaju sa mojom majkom. Onda stalno pita: " Još koliko minuta tata?" i tako... Ja onda popijem još malo kafe i tako. Onda se razvlačimo, oblačimo, ja je požurujem, Ona sama ne ume da se obuče, da opere zube, tu moja majka pomaže. Ne doručkuju, neće da jedu ništa. Najmršavija je u školi. Obe su mršave. Krećemo oko 7.30h da stignemo na bus. Ova druga spava i kreće u 7.45h u školu. Ja S. vozim na taj autobus, koji je vozi do škole za slepu decu u Zemun. Tu nema kašnjenja, jer autobus neće da čeka. Vaspitačica je čeka u autobusu i kad je ostavim idem na posao. Stižem oko 7.30h na posao, što je pola sata ranije, ali zato i izađem ranije da mogu da stignem u 16h da je pokupim sa autobusa, kad se vraća iz škole. To je svaki dan osim petka, kada je bus u 14h i tad je čeka baba. Onda kad dođemo kući rasporemanje, šta je bilo u školi, prepričavanje i tako. Ona je ručala u školi, a ja i ova druga ručamo. Zavisi od vremena, idemo napolje, u dvorište, učimo. Uglavnom prvo gledam da se malo igramo, pa posle da učimo. Idemo negde, dolaze nam deca. Ležu oko 22h-23h. Uveče pakujemo knjige za školu. One gledaju TV, pričaju malo i zaspe. Ja onda tek izađem, zapalim jednu i pišem podsetnike. Ponekad odem na piće sa drugarima. Bila je i neka "kombinacija" (smeh) (SR, sam otac, dvoje dece).

- Ustajem u 6.15h, oblačim se brzinski. Često spremim uveče i sebi i njoj šta ćemo da obučemo sutradan. Onda budim nju, što teško ide. Spremam joj doručak, usput jedem svoje. Sve vreme moram da je proveravam, a nekad je i oblačim. Sad je sve lakše, može sama da opere zube i da se obuče. Jako vičem na nju ujutro da požuri, zato što ja krećem kolima, a uvek me čekaju neke žene koje treba da pokupim ne nekom mestu, tako da mi je

užasno neprijatno što mene neko čeka. Žudim za tim jutrima, kada neću imati potencijalna kašnjenja u startu. Onda nju ostavljam u školi, ide u smenama. Kada ide pre podne, ona je u boravku. Kad nju ostavim ide sledeća faza, nerviranje na autoputu, onda kupim žene i idemo na posao. Ne krećem pre 18h sa posla, oko 19h sam kući. Nju kupi siterka oko 16h iz boravka. A kad ide popodne u škol, u smo sad već počele da kombinujemo, pošto je samo sat vremena razlika od njenog završetka škole do mog dolaska. Pošto dva puta nedeljno ide ne engleski, onda je jedna od baka iz komune vodi, a ja kupim sa engleskog oko 19h. Ima već tri meseca da smo, cela komuna, upisale jogu pa idemo u 18h. Nas 7 idemo mojim renoom 5. Ne znamo šta da radimo pošto deca rastu. Idemo na jogu dva puta nedeljno. Preostao je četvrtak kad ona ide na jazz balet. Ranije sam išla u teretanu, a ona je bucka i mora da ide na neku fizičku aktivnost, tako da sam uspela da uklopim. Kad dođemo kući, ide večera, proveru domaćeg. Sad imamo problem sa domaćim, pošto ne uspeva da uradi domaći u boravku, i onda nam se dešava da u 20.30h shvatim da nije uradila domaci. A siterka je pokupila pa su išle na rolere, a u sobu ne može da se uđe od svinjca. Sad sam prebacila na siterku da je to obaveza da se uradi domaći i sredi soba. Nismo stekle naviku da ja njoj stojim nad glavom dok radi domaći i da se oslanja na mene. Ranije nije ni morala da uči, sve je završavala u školi, sad to nije dovoljno, mora i kod kuće da se radi. Posle domaćeg uveče ide svađa oko laptopa. Ja želim da proverim poštu, a ona hoće da igra igrice. Nama se sve dešava u ta dva-tri sata uveče. Posle ide tuširanje i ona nije pre 22.30h u krevetu, što nije dobro. Od kad imam dete čitam samo na godišnjem odmoru. Obično dok nju

uspavljujem pojačam vesti na B92, tako da čujem vesti. Ona je ranije čitala sama uveče, ali pošto sad kasnije leže, onda nema čitanja uveče. Kad se završe vesti i nju uspavam, nekad sednem da radim nedovršeni posao, a nekad gledam nešto na TV-u. Od kad ide u školu ja ne kuvam, pošto ima ručak u boravku. Pokazalo se da sam bacala klopnu. Tako da kuvam preko vikenda. Izgleda da je sad lošija hrana u boravku, pa ću početi da kuvam ponovo (SR, sama majka, jedno dete).

- Ustajem u 7.30h, budim decu za školu, iako im zvone satovi, moja im dođe 'grom iz vedra neba', dam im doručak, oni odu u školu, ja se presvučem stignem na posao do 9h. Na poslu, kancelarija, kompjuter, radim do 17h. Idem na pauzu za rucak, pošto imamo restoran u zgradi. U proseku radim do 17h, kući stignem do 18h. Šta su učili, gde su bili, jel ide ko na trening? Četiri puta nedljeno su imali nešto. Odvedi, dovedi, šta su imali za domaći, šta je bilo u školi, ko se svađao, ljubio, šta kažu baba, deda. Dam im večeru i spavanje. Uveče je uglavnom peglanje uz TV. Ja nisam kuvala radnim danima (SR, sama majka, dvoje dece).*
- Ustajem negdje 15 do 6, zvoni sat, operete zube, pripremite se. Ponekad djetetu ostavim doručak, a više puta on to mora sam, on je mnogo toga naučio, zna sebi da razbije jaja, da napravi kajganu, to sam ga naučio već, zna ponešto. I na posao, radim, i naveče se vraćam, radim do 4, auto nemam, dođem kući tu negdje pola šest – šest. (firma mu je u Rakovici sto je 10-15 km od Sarajeva). Usput, obično moram nešto obaviti, kupiti nešto na pijaci, znači oko 6, pola sedam, sam uvijek kući. Dođem kući, malo predahnem, popijem kafu, popijem kafu s malcem i onda nađem nešto ako ima za pojest,*

večera se i onda malo po kući šta trebam, uradi se. Naravno malac ne gleda ako će nešto ostavit prljavo, sve to moram kad dođem oprati, srediti. Liježem negdje uvijek u 10 – 10.30, ili 11h to je plafon (FBiH, sam otac, jedno dete).

Dani vikenda se radikalno razlikuju od radnih dana, zbog posla i zbog škole. Oni obično služe za odmor, opuštanje, razonodu, ali i za veće nabavke, čišćenja, kao i za pripremu za sledeću radnu nedelju. Ipak, i vikendi su krajnje vremenski strukturirani i najčešće precizno isplanirani. Proširene porodice, ili roditeljska domaćinstva, ako su u susedstvu, pružaju mogućnosti većeg opuštanja i odmora:

- *Vikendom se razvlačimo do 12h po krevetima. Doručkujemo lagano. Ponekad i ne doručkujemo uopšte, već idemo kod babe pravo na ručak. Ja taj dan koristim za odmor, gledam baš da ne radim ništa. Neko od drugara dođe, odem kod kuma. Uveče, ponekad izađem. Vikendom on spava kod babe (tast i tašta), mada je počeo to da izbegava u poslednje vreme, tako da sad najčešće dođe neko od njegovih drugara, pa onda pravimo pizzu i tako. Nedelju koristim da malo sredim kuću. Onda idem po njega i idemo obično negde. Prošli vikend je bilo lepo, pa smo ceo vikend proveli na Adi, vozili bicikle (SR, sam otac, jedno dete).*

U sledećem primeru, u okviru proširene porodice, sama majka preuzima obaveze oko kuvanja koje tokom nedelje prepušta svojim roditeljima.

- *Imam dva dana. Subotom uglavnom idem na pijacu, nedeljom kuvam za nedelju i ponedeljak, a subotom za subotu. Malo raduckam po kući. Kuvanje je za našu malu zajednicu, koja je velika, 6 osoba. Deca ustaju oko*

10h, malo duže spavaju i ja ustajem oko 9.30h. Ja idem na pijacu, oni na svoju likovnu radionicu. Uglavnom do 12.30h dođem kući, spremam ručak do 14.30. Kada ručamo, brat se tek tada budi. Onda pranje sudova i tako to traje do 16h. Deca uglavnom uče. Uveče, u zavisnosti od vremena odemo u šetnju, na Adu npr (SR, sama majka, dvoje dece).

Vikend uglavnom služi za stvaranje atmosfere "mini praznika", pri čemu se detetu ili deci ispunjavaju neke posebne želje, organizuju posete ili se bavi sportom. Vikend je vreme opuštanja i jačanja porodičnih veza kroz zajedničke aktivnosti, kao što pokazuje i sledeći primer:

- *Škola i domaći uvek ostanu za nedelju uveče. Tu su iste na mene, ja sam bio kampanjac. Spavamo duže, baba je već spremila doručak i ručak kad ustanemo. Baba im izlazi u susret i sprema im šta vole. Uglavnom idemo negde, idemo u kupovinu, u pozorište (dečje). Ja vikendom spremam kuću. Ne umem da peglam i ne volim da usisavam, ali moram. Nisam neki kuvar, mada znam dosta. Sudove operem, to mi je super. Uglavnom ja to obavljam, nije mi teško. Uvek vikendom bude neki rođendan, idemo na Taš, u Mc, u dvorište, vozimo biciklu (ova druga). Sad je klavir aktuelan, pošto je S. počela da svira. To je zanimljivo pošto je baba (njena prababa) gluva, a ona slepa, onda ova svira, a baba ne čuje, onda ona pojača, pa se bune komšije i tako. (SR, sam otac, dvoje dece).*

Slobodno vreme je i radnim danom, ali i vikendom, primarno strukturirano oko kućnih i dečjih potreba, a roditelji imaju "malo lufta", tek kada je sve ostalo sređeno.

- *Intervjuerka: Kako provodite slobodno vreme? Šta vam pričinjava najveće zadovoljstvo?*
- *Čitam knjigu, idem u šetnju, pokušam da organizujem društvo da se vidimo, idem sa decom da vozimo rolere. Tokom dana, kad oni nemaju mnogo obaveza, ja sam onda uglavnom mama i ne sedim na Adi sa drugaricama, nego idem sa decom na Adu, tada sam primarno mama. Uveče, kad ih stavim u krevet, poljubim za laku noć, da su jeli, da su u krevetu, onda ja stignem da izađem, na užtrb svojih psihičkih i fizičkih mogućnosti, da se vidim sa društvom. Sve ostalo trpi. Ja pratim njihov ritam (SR, sama majka, dvoje dece).*

Vreme je bolje iskorišćeno i povećano je zadovoljstvo ukoliko se, kao što pokazuje sledeći iskaz, stvari obavljaju u "komuni", maloj grupi samih majki i njihove dece, koja se, u nedostatku proširenih porodica, samo-organizovala u urbanom susedstvu:

- *Naučila sam da dam oduška sebi i detetu preko vikenda. Duže spavamo. Obično imamo dogovoreno unapred šta ćemo raditi. Komuna se sastaje najčešće. Mi kuvamo zajedno i jedemo zajedno. Mi tako preko ulice prenosimo šerpe i imamo te komuna ručkove. Deca su to prihvatila skroz, družu se, rade domaće. Kad je lepo vreme idemo na Adu, na Košutnjak, na klizanje, idemo na izložbe i tako. Nas tri imamo program. Drugi dan, nedelja, je po kući, spremim stan i tako. Odlazak na pijacu mi zamenjuje VERO. Jednom mesečno idemo u Tempo u velike kupovine i to radimo kao komuna, nas više, pa sve natovarimo u moja kola, pa sve iznesemo prvo tamo, pa ovde, pa tako. Sad je dobro što ja nju mogu da ostavim kući. Ranije sam morala da je vodim sa sobom na pijacu i to onda sve duplo duže taje, ona ne voli pijacu, mrcvarim dete. Još ako kiša pada, to je strašno. Ja*

vikendom pregledam sveske, da vidim dokle je stigla i ako ima neki kontrolni onda se spremamo vikendom (SR, sama majka, jedno dete).

Siromaštvo vremena koja je jedna od glavnih odlika života samih roditelja najčešće direktno proizvodi nedostatak vremena za sebe i za odmor roditelja. Siromaštvo vremena drastično ograničava osećanje slobode i potrebe roditelja, pogotovu onih koji imaju jače izražen individualizam i kreativne potrebe:

- *Intervjuerka: Da li imate dovoljno vremena za sebe?*
- *Ne baš. Najviše mi nedostaju koncerti, izlasci. Ja sam ipak umetnička duša, to mi je potreba (SR sama majka, jedno dete).*

Najveći broj roditelja eksplicitno odgovara da uopšte nema slobodnog vremena i da su umorni:

- *Intervjuerka: Kako provodite slobodno vrijeme? Šta vam pričinjava najveće zadovoljstvo?*
- *Nema slobodnog vremena. Ne izlazim nigdje, u kući sjednem ili legnem i pogledam malo tv. Definitivno ne volim kućne poslove, radim ih što moram, a inače volim da radim sve oko kuće, recimo da kopam baštu, da sadim cvijeće, ili na samoj kući da radim, i radim sve. Od temelja sve poslove oko kuće sam sam uradio, sve bukvalno sam. Komšija nekad dođe i doda mi kanticu betona ako je visoko i to je sve, ostalo sam sve ja. Volim da radim to, ali čovjek nije mašina, vi se ubijete od posla, donekle jeste zadovoljstvo, al' kad pređe u umor onda...(FBiH, sam otac, jedno dete).*

Sami roditelji se u najvećem broju slučajeva žale na hroničan umor. Međutim, ne radi se uvek samo nedostatku vremena za

spavanje, što jeste problem u velikom broju slučajeva, već i o opterećenju koje izazvano odgovornošću koja najčešće nema sa kim da se podeli.

- *Ja sam hronično umorna, već godinama. Za spavanje nemam vremena. Kada radim u noćnoj smjeni, ne spavam, a kada dođem kući posle noćne smjene, opet ne mogu da spavam, jer sve treba da sredim (CG, sama majka, jedno dete).*
- *Ja sam uvek umorna i ne znam kako da se opustim. Nekada ne mogu da spavam jer sam toliko umorna (SR, sama majka, dvoje dece).*
- *Mislim da sam više psihički umoran. Vremena za spavanje imam, ali sam umoran od razmišljanja. To naročito kad idem na teren. Moram da spremim sebe, auto, alat. A onda moram da organizujem ljude oko sebe kako će se brinuti o sinu, da preračunam svaki dan gde će biti, šta će jesti, da mu ostavim neki dinar za užinu. Da poplaćam sve račune (SR, sam otac, jedno dete).*
- *Intervjuerka: Da li ste često umorni? Da li imate dovoljno vremena za spavanje?*
- *Možda vise psihički nego fizički. To je opet vezano za dijete. Muškarac može dosta podnijeti fizički, po meni je veće opterećenje psihičko. Što se tiče posla, ovako fizički radit, na to se ne bih žalio, a psihičko opterećenje definitivno čovjeka ubija. Dovoljno spavam, jer legnem na vrijeme uvijek. Ako vikendom nemam puno posla onda odsjedim odgledam i neki film do 11-12 al' uglavnom volim da se naspavam, bez toga ne mogu izdržat (FBiH, sam otac, jedno dete).*

Sami roditelji na siromaštvo vremenom uglavnom reaguju na dva načina. Prvo, redukcijom svega što nije "neophodno", što se odnosi na njihove lične potrebe i na društvene kontakte:

- *Nemam vremena za sebe. "Zaključala" sam se. Retko izlazim napolje, možda jednom mjesečno* (CG, sama majka, dvoje dece).

Drugi način, koji ne isključuje prvi, odnosi se na pažljivo planiranje vremena i razrađenu organizaciju, uz striktno poštovanje satnice. Ali, takav način života proizvodi stres i napetost:

- *Fali mi da se više opustim, da dam sebi dozvolu da se opustim. Tek sam naučila da se opuštam sa ćerkom, kad nema nje, ja ne znam šta ću* (SR, sama majka, jedno dete)
- *Moj život je dnamičan, iako nije baš jednostavan. Čak je preprogramiran. Nekako isuviše programiran, nije dovoljno spontan* (SR, sama majka, dvoje dece).
- *Isprogramiran, ustaljen život. Svaki dan pravim podsetnike za sutra šta moram da uradim. Pun sam podsetnika (pokazuje papiriće na kojima sitnim slovima pišu beleške, kao puškice...to drži u cigaretama. Tu ih vidi, kaže)* (SR, sam otac, dvoje dece).

Nedostatak spontanosti može da se tretira kao neka vrsta siromaštva kvaliteta života, jer on ne samo da vrši pritisak na roditelje, već i onemogućuje da u svoj život unesu radost i avanturu koja bi u uslovima veće spontanosti bila moguća. Ali, još veći problem na koji su se mnogi roditelji žalili predstavlja problem neočekivanih događaja koji poremete pažljivo isplanirane dane. U te neočekivane događaje najčešće spadaju

bolesti dece i samih roditelja. U tim situacijama su sami roditelji posebno vulnerabilni, osim ako žive u proširenoj porodici. U protivnom, gotovo da ne mogu da se nose sa problemom, pogotovo ukoliko su zaposleni.

- *Posebno se loše osećam u izuzetnim situacijama, na primer kada su deca bolesna. Tada se osećam bespomoćno, pogotovu ako su obojica bolesni u isto vreme (Srbija, sama majka, dva deteta).*

Problem je još gori kada se razboli sama majka ili otac, i kada cela pažljivo isplanirana organizacija "padne kao kula od karata":

- *Najgore se osećam kada sam bolesna, pa moram da zovem majku da bude sa nama da nam pomogne, iako je ona, kao vrhunac svega, i sama stara i bolesna, sa visokim pritiskom i bolesnim srcem (CG, sama majka, troje dece).*

3.11. Stres i briga

Svi ispitanici su na pitanje da li osećaju stres odgovorili potvrdno, najčešće naglašavajući da su pod konstantnim stresom. Ono što stvara stres su koordinacija mnogobrojnih aktivnosti i pritisak odgovornosti, ali i čitav niz specifičnih problema, kao što su nemaština, nezaposlenost i zdravstveni problemi.

- *Intervjuerka: Da li ste često pod stresom?*
- *Stalno.*(SR, sama majka, jedno dete).
- *Pa znaš šta, meni je najveći stres ta frka, to trčanje, odvedi, dovedi, pripremi. To organizovanje oko njegovih*

obaveza meni pričinjava najveći stres (RS, sama majka, troje dece).

- *Da. Gotovo svaki dan, bilo da je na poslu ili zbog deteta ili zbog partnera (sa kojim se svađam dosta u poslednje vreme)(SR, majka, jedno dete).*
- *Da i mnogo vremena sam pod stresom. Otpratiti u školu, dovesti iz škole, da li ga je neko udario, jer dosta puta dođe sa modricama s obzirom da su uglavnom sva djeca takva (sa posebnim potrebama). Žali se da ga boli glava, boli uvo, finansijska situacija je loša da bih imao novca da ga povedem kod lekara na pregled. Nemam, pa pozajmljujem (CG, sam otac, dvoje dece, od kojih je jedno invalid).*
- *Relativno jesam, jer mi stalno nedostaje vremena. Sada mnogo razmišljam kako sina da upišem na fakultet i odakle ću nabavljati novac za njegovo školovanje. Ovo dvoje su još relativno mali, ali i oni odrastaju. Mislim da su mala djeca zaista mala briga, a velika djeca velika. Sada sam i uplašeniya za njih, kakvo im je društvo, droge ima na svakom koraku, toliko već roditelja znam čija djeca se drogiraju. Usplahirim se kad na to pomislim. Ne daj bože. (CG, sama majka, troje dece).*
- *Jesam baš iz finansijskih razloga. Nisam osoba koja je konformista da mi treba novac za neke velike prohteve, ali za osnovne stvari novac treba. Moram svaki dan da obezbedim deci da normalno funkcionišu, sinu svaki dan treba 5 eura da ode do Nikšića i vrati se, a treba mu i da pojede nešto. To treba sve stvoriti pa kako da čovek ne bude pod stresom. Treba i ćerki na Cetinju takođe. Već razmišljam da treba da platim stanarinu, a treba njima da dam džeparac. (CG, sama majka, dvoje dece)*

Zbog učestalosti stresa neki roditelji primenjuju posebne tehnike da bi ga držali pod kontrolom.

- *Intervjuerka: Da li ste često pod stresom?*
- *Ne često. Bila sam dok nisam naučila, do pre dve godine sam bila salno pod stresom. Vežbala sam svaki dan svoje misli (SR, majka, dvoje dece).*

Neki roditelji stres imenuju "briga" i naglašavaju da su pod konstantnim pritiskom brige:

- *Brinem se. Sve oko djece. Brinem se puno. Pa briga, briga je danas hoćel dijete ovo, hoćel dijete ono. Kad se dvoje brinu lakše je. Ja sam za sve stvari odgovorna, bilo kući šta da se desi il da se šta plati il da se... Gore je ovo nego posao. Gora briga, u glavi se uključiš, al kad odeš na njivu da nešto radiš ti zamisliš u svojoj glavi, kopaš, ono gledaš, znaš, nekako ti ono raste, ti se opuštaš nekako, a kad vako... briga, briga. Uvijek ti je u glavi nešto uključeno, uvijek, uvijek ti je glava puna, evo još da ovu cigaru ne zapalim, stvarno, ne moram danas hljeba pojest al moram cigaru zapaliti, to moram. (FBiH, sama majka, troje dece).*
- *Sad jesam, s obzirom da sam ostala bez posla itekako sam pod stresom, mada ne volim to da manifestujem ili prenosim na druge, pogotovu na djecu, nego se trudim da to prevaziđem sama sa sobom. I sa roditeljima ne volim o tome da pričam, njima je dovoljna moja situacija, posebno od kada sam ostala bez posla, pa da ih dodatno još i ja opterećujem. Oni su navikli da sam jaka, da me niko nikad nije vidio da plačem, da me nikad nije vidio da ja nešto ne mogu, da ja padam, dok sa kumom i sestrom mogu da pričam o tim stvarima, čak sebi i da dozvolim da plačem. I to mi pomaže, bilo da sjednemo*

da popijemo kafu ili da kuma dođe kod mene sa djecom da prespava za vikend, pošto moje kćerke sada za vikend idu kod oca. Kad djeca legnu da se nas dvije onako ispričamo, to mi dođe kao neka psihoterapija (CG, sama majka, dvoje dece).

Pritisak kome su sami roditelji izloženi postaje najjači onda kada se pojave neke neplanirane situacije:

- *Kad je ona bila mala, ja direktno iz busa sa sve torbom idem u parkić, vučem kese, stvari. Sećam se jedne situacije: ona je na sankama i pukne kanap, on a vrišti neće da hoda po onom snegu, ja vučem kese, ne znam šta ću, a 500m od zgrade. Stvarno nisam znala šta da radim. Druga situacija mi se skoro desila, popila sam neki lek, a nisam pročitala uputstvo, a lek deluje na centralni nervni sistem. Pržim jaje detetu i samo mi se zavrti, uopšte ne znam šta mi je. Samo se srušim na krevet i shvatim da ne mogu da ustanem. Ona je imala 4 godine. Prepala sam se da ne padnem sama tu sa njom. Niti imam tlo pod nogama, sve mi se ljulja. Tada sam je poterala da traži pomoć po komšiluku, a ja sam se odvukla, otpuzala sam, pa smo tako kucale. (SR, sama majka, jedno dete).*

Roditelji koji žive u proširenim porodicama uspevaju da se bolje nose sa ovakvim situacijama, jer proširene porodice predstavljaju mrežu sigurnosti (safety net). Međutim ovakve situacije u svakom slučaju zahtevaju od roditelja dodatne napore uložene u pregovaranje i organizaciju, a ujedno i pojačavaju zavisnost samih roditelja od njihovih roditelja, odnosno oslabljuju njihovu poziciju u domaćinstvu, kao i autoritet kod dece. Osim toga, neplanirane situacije podrazumevaju i dodatne napore pregovaranja na poslu, tj. u radnoj sredini. Izostajanje s

posla zbog dece, a naročito zbog neplaniranih situacija sa decom, može ostaviti nepovoljan utisak i na poslodavce i na kolege. Kada sami roditelji uspeju da dobiju podršku sredine i neke benefite onda to nije regulisano pravilima i institucionalizovano, već je izraz dobre volje i ljudske solidarnosti. Više obrazovani sami roditelji ponekad uspevaju da pronađu kreativna organizaciona rešenja kao što je "zajednica majki", slučaj majki iz susedstva koje su se samoorganizovale da bi poboljšale kvalitet svojih života i pružile jedna drugoj podršku u podizanju dece. Ta grupa koja se sastoji od tri majke i devetoro dece različitog uzrasta znatno je proširila opcije majki u organizaciji svakodnevnog života. Posebno je zanimljivo da je samoorganizovanju majki prethodilo samoorganizovanje dece, tj. majke su samo sledile izbor koji su sama deca načinila na igralištu za decu koje postoji u susedstvu, između zgrada. Time su postignuti uslovi za optimalnu saradnju, i inter i intra generacijsku, u grupi.

Pored toga što su sami roditelji suočeni sa teškim situacijama s vremena ne vreme, njihov položaj i uloga u celini nose određenu "težinu".

- *Intervjuerka: Šta vam je najteže u situaciji samostalnog roditelja?*
- *Nedostatak vremena da se posvetim i jednom i drugom u adekvatnoj meri, nedostatak moje volje da se posvetim sebi. Ja kad dođem sa posla u 18h, pa odvedu jednog, dovedu drugog, pa na dva mesta u isto vreme, klonirana ja. Ja sam odlučila da se maksimalno angažujem u njihovim aktivnostima, da ne angažujem roditelje (...) da budem sa njima, da imam kontrolu nad njihovim aktivnostima, da mogu da pratim. I držanje mog autoriteta i naše manje zajednice u okviru veće*

zajednice. Tako mogu da kažem, " Ja vodim svoju decu, vi se time ne bavite. " Mogu povremeno da zamolim za uslugu, što bih uradila i da ne živimo zajedno (SR, sama majka, dva deteta).

U navedenom primeru sama majka težinu svoje situacije samostalnog roditeljstva, u smislu mnogobrojnih obaveza, dovodi u vezu sa činjenicom da je odabrala teži put, tj. da se minimalno oslanja na svoje roditelje, iako živi sa njima. Ta "težina" je svakako bitno drugačija od težine koja je prouzrokovana tragičnom smrću majke na porođaju u kombinaciji sa hendikepianošću deteta, kao što se može videti iz sledećeg iskaza samog oca:

- *Intervjuerka: Šta vam je najteže u situaciji samostalnog roditelja?*
- *Pitanja na koja ja ne mogu da pružim odgovor. Zašto nemaju mamu? Zašto ona ne vidi? Kako je mama izgledala? To mi je najteže. Kako slepom detetu da objasnim kako je mama izgledala? One su još male i to je jako teško(Sr, sam otac, dvoje dece).*

Problem komunikacije sa decom, ali usled umora, navoden je i u sledećem odgovoru ispitnika, samog oca:

- *Recimo, znate šta mi najteže dođe, kad dođete naveče isprprcljeni i umorni od rada na poslu, djetetu morate da priuštite neke stvari što ono želi, al' vas ono ne razumije što ste došli umorni, i on sad traži svoje nešto (komunikaciju, razgovor) i to me najviše nekako tišt. Kad ste već umorni i dosta vam već svega, dijete hoće svoje, hoće razgovor neki, a meni je samo da šutim, da odahnem, da se odmorim. To mi ponekad najteže padne. Ja razumijem to, morate prema djetetu biti*

prvo, a onda prema svemu ostalom. To mi nekako najviše teško padne (FBIH, sam otac, jedno dete).

Dugotrajni stres, iscrpljenost, žongliranje mnogobrojnim ulogama kod samih roditelja pojačavaju različite rizike po zdravlje. Sledeći odgovor ukazuju na vezi između kontinuiranog stresa i zdravlja:

- *Fizički sam prilično zdrava, ali sam zadnjih godinu dana dva puta ozbiljno 'pukla' psihički i pijem antidepressive i sada. To mi je jedan od velikih lomova u životu. To je verovatno bila posledica nagomilanog stresa. Ja nisam ni muževljavu smrt izgleda složila, dete je bilo malo. Ja mislim da sam uspešnost, životnu, vezala za posao i kad je tu krenulo da ljulja prošle godine, ja sam pukla. Tek na psihoterapiji sam učila da jos nečem osim poslu dam prioritet. Vikendi su sada stvarno opušteniji. Takodje ima dana kada ostanem kod kuće da radim, tih dana ne moram siterku da angažujem. Najgore je bilo 2007. u jesen, ja tada nisam mogla da ostanem sama sa detetom. Potpuna izgubljenost. Toliko sam bila 'pukla' da nisam mogla auto da nađem. Tada sam znala da se dovezem na posao i da budem toliko umorana da moram da legnem da spavam. Oporavila sam se do feb. 2008. Sledece 'pucanje' je bilo u avgustu 2008, kada sam krenula i na psihoterapiju. Sad sam relativno dobro, jedino što sad imam problem da pronađem posao (SR, sama majka, jedno dete).*

3.12. Usamljenost i novo partnerstvo

Osnovni lični problem sa kojim su suočeni sami roditelji je onaj koji se tiče usamljenosti i problema započinjanja novog

partnerstva. Velika većina ispitanika, bez obzira na rod, bili su sami, bez stabilnih partnera i partnerki, i uglavnom su to identifikovali kao priličan problem u svojim životima. Na pitanja: "Šta vam najviše nedostaje?", ili "Šta vam je najteže u situaciji samostalnog roditeljstva?", uobičajeni su bili odgovori koji su se odnosili upravo na odsustvo partnerstva.

- *Intervjuerka: Šta vam najviše nedostaje?*
- *Neko sa kim mogu uveče da podelim dan, da se smejem. Nedostaje mi kad je neka odluka važna da promislim sa nekim. Mislim da će mi partner više nedostajati kad ona odraste malo. Sećam se da kad sam kupovala stan, to je važna odluka i koliko su tako neke krupne odluke u stvari za porodicu, ne za pojedinca (SR, sama majka, jedno dete).*
- *Intervjuerka: Šta vam je najteže u situaciji samostalnog roditeljstva? Dajte opis jedne situacije u kojoj ste se posebno loše osećali zbog toga što sami podižete dete?*
- *Uvek kada dete u 2h noću gori od temperature. Strah, zebnja. Znam ja da to mogu sama da nosim, ali nemam sa kim da podelim, to je najteže. U nekim drugim stvarima osećam olakšanje što sam sam (SR, sam otac, dvoje dece).*
- *Posao mji je terenski, i radim u istočnoj Srbiji, sin je za to vreme kod roditelja ili kod tašte i tasta. Najteže mi je kad se onako mrtav umoran vratim u stan i sednem, tada mi treba neko (SR, sam otac, jedno dete).*

Nedostatak vremena i visoko osećanje odgovornosti prema deci predstavljaju osnovne prepreke za uspostavljanje novih dubljih partnerskih veza i odnosa. Još jedan dodatni faktor

može biti i briga za sigurnost i zaštićenost dece. Kako je to objasnila jedna majka dve tinejdžerke:

- *Ja se plašim i zbog još jedne stvari. Ovo su čudna vremena i ja uvijek mislim, ako njihov otac nije njima bio privržen, zašto bi to neko drugi ko nije njihov otac? Toliko loših stvari se događa, i ja ih se plašim pogotovu u odnosu na djevojčice, koje će sutra biti mlade žene... Zašto da razmišljam da li je neko normalan ili nije? Ima puno incesta i napada od strane očuha, ja se toga bojim... (CG, sama majka, dvoje dece).*

Ljubavni odnosi samih majki u nekim više tradicionalnim sredinama su takodje veoma mnogo ograničeni zbog jake socijalne kontrole:

- *Moj ljubavni život ne postoji. Već sam objasnila da je ovo mala zajednica i ako bih ja htjela da imam odnos, morala bih da se krijem zbog djece, i mislim da bi to bilo nemoguće. Glavne prepreke su djeca i okruženje (CG, sama majka, dvoje dece).*

S druge strane, odnos samih roditelja, kada je reč o novim partnerstvima, je u suštini ambivalentan. Oni često ističu prednost samostalnosti, jer im to omogućuje da izgrade kvalitetniji odnos sa decom i da lakše upravljaju svojim životom, ali takodje, to podrazumeva i usamljenost. Sami roditelji često nemaju ni vreme, ni energiju, a ni poverenje da udju u nove odnose. Neke ispitanice su rekle da im odgovaraju veze koje su površne, ili u kojima nije ugrožena njihova sloboda. Tako da izranja novi obrazac u kome su same majke u vezama sa oženjenim muškarcima, što omogućuje status quo i neku vrstu prelaznog rešenja dok deca odrastaju.

- *Intervjuerka: Kako biste opisali svoj ljubavni život, novo partnerstvo i veze?*
- *Stabilan, mirniji, znam šta hoću, imam tog partnera, oženjenog. To je veza koja traje još od mog prvog razvoda. Bili smo dugo vremena zajedno, sve dok nisam upoznala oca mog drugog deteta. On mi je zaista mnogo pomogao i još mi pomaže, ali ga nisam uvodila u život svoje dece (SR, sama majka, dvoje dece).*

U tom obrascu oba partnera imaju "svoj život" koji je nezavistan od života onog drugog. Takodje, time se izbegavaju sve komplikacije vezane za razvod, sa kojim mnogi imaju jako loša iskustva. Institucionalno okruženje i patrijarhalnost zajednica u kojima žive mnoge same majke vrši pritisak na žene u smislu prihvatanja različitih uslova, koji u suštini predstavljaju kontrolu žena čak i posle razvoda. Nova partnerstva mogu dodatno komplikovati situaciju kojoj su žene već izložene i u kojoj bi morale da dokazuju da kvalitet njihovog odnosa prema deci ne zavisi od novog partnerskog odnosa. S druge strane, sredina od samih očeva se po pravilu očekuje da sklope novi brak, ali oni su ambivalentni, upravo iz osećanja odgovornosti prema deci.

- *Intervjuerka: Očekuju li oni od vas da vi nadjete novu ženu?*
- *Naravno, ne samo familija, već i radne kolege, uvijek se priča oko takvih stvari. Ali šta ja znam u ovim godinama i u ovakvim situacijama čovjek mora da misli na puno stvari, u odnosu kad je čovjek bio mlad, momak i ono daj samo da se zagleda da mu se sviđi djevojka, ne znam ljubav.., al sada mora da gleda čovjek jos ponešto, da se uklopi, lako ja mogu naći ženu, al' ne mogu naći majku svom sinu. Ne da ne mogu naći, to se ne može*

naći, al' bar da bude njemu dobra, a ako bude njemu dobra, onda i meni će biti dobra, a teško je naći vjerujte (FBiH.sam otac, jedno dete).

- *Mislim da sam se suviše njemu dao i on se suviše vezao za mene. Ja sam još uvek njemu sve. Dobro imamo maćora sada, ali ja sam mu još uvek sve. On ima strah da će me izgubiti ako nađem drugu ženu. Imao sam jednu vezu nekoliko meseci sa jednom ženom i on se potrudio da mi navede sve razloge zašto to nije dobro i tako. Tad sam shvatio da to neće ići baš tako lako (SR, sam otac, jedno dete).*
- *Intervjuerka: Kako biste opisali svoj ljubavni život, novo partnerstvo i veze?*
- *Trenutno ne postoji. To je neki moj stav. Imao sam neke sporadične veze, ali nisam dovodio u kuću. Tu su malo i bajke o "zloj maćehi" i moje ćerke malo, malo pa mi kažu "nemoj tata da se ženiš" i tako (SR, sam otac, dva deteta).*
- *Intervjuerka: Šta vam u uspostavljanju nove veze predstavlja ili je predstavljalo najveću prepreku, najveći problem?*
- *Ja još uvek nisam naišao na devojkicu ili ženu koja bi učinila preveliku žrtvu. Ja smatram da imam veliki teret i mislim da ne postoji takva osoba koja bi takvu žrtvu podnela. Ja sam svestan da nisam neka prilika za brak, a da izlazim da se zabavljam, za to nemam vremena, niti želim. A ni jedna žena neće mene i dete sa posebnim potrebama. Ja sam imao prilike da se vidim sa samohranim majkama, ali ja sam to izbegavao. Nemam nešto ni vremena. (SR, sam otac, dvoje dece).*

3.13. Sreća i zadovoljstvo

Istraživanje je pokazalo da je za same roditelje osnovni izvor zadovoljstva i sreće vezan upravo za njihovu decu i ulogu koju obavljaju. Što su veća ulaganja, veća je i satisfakcija. Radost proističe i iz procesa i iz rezultata, ostvarene bliskosti sa decom i izgradnje male zajednice. Roditelji smatraju da od svoje dece dobijaju veliku podršku, bez obzira na uzrast deteta, odnosno da su davanja obostrana. Takodje, oni koji su prošli razvod često navode i sreću zbog slobode posle razvoda:

- *Srećna sam jer me muž više ne maltretira, i zato što nema više nasilja* (FBiH, sama majka, četvoro dece).
- *Ne bih promenila život za život koji žive mnoge udate žene. Ne bih dala svoju slobodu ni za šta na ovome svijetu. To volim najviše i ne bih podnjela da neko stoji nad mojom glavom i kaže šta je dobro, a šta nije. Ovako sam samoj sebi gospodar* (CG, sama majka, dvoje dece).

Iako deca imaju jako visoku vrednost u balkanskim kulturama, i porodica se centrira na decu, ipak se mogu zapaziti promene "žrtvenog modela" ka mnogo balansiranijem modelu u kome roditelji uvidjanju da treba da zadovolje svoje različite potrebe. Medjutim, "žrtveni model" se održava, ne više kao poželjni, već kao jedini mogući u sredini u kojoj samo roditeljstvo nije institucionalno podržano, a siromaštvo, nezaposlenost i nizak kvalitet života utiču na njegovo oblikovanje. Same majke koje su obrazovane i žive u urbanim sredinama, pokazuju najviše inicijative u promeni tog modela, ulažući u sopstvene potrebe i razvoj (profesionalno usavršavanje, fizičke vežbe, ili druženje, zadovoljenje kulturnih potreba...). Posle krize koju obeležava prelazak u status samog roditeljstva, ili konačno prihvatanje tog

statusa (u slučaju vanbračnog radjanja), svi roditelji pronalaze formulu organizacije sopstvenog života koja omogućuje visok stepen rutine i sigurnosti za njihovu decu, uprkos svim preprekama i teškoćama. Odgovornost prema deci predstavlja, ipak, ključni element njihovog života, u kome upravo staranje, sa svim svojim kompleksnostima, postaje i osnovni izvor zadovoljstva. Njihov odnos sa decom je veoma blizak i oni u roditeljstvu doživljavaju samoaktuelizaciju i potvrdu svoje kompetentnosti.

- *Intervjuerka: Šta je smisao vašeg života? Ša vam je najvažnije u životu?*
- *Deca su smisao mog života, da im pružim mogućnost da sebe umeju da obezbede. Da ja budem zadovoljna, tj. da u nekom trenutku kažem da nemam brige. Da ne moram da brinem.*

3.14. Rodne sličnosti i razlike

Iskustvo samih roditelja je, pre svega, određeno potrebama dece, a ne njihovim rodnim razlikama. S druge strane, patrijarhalna sredina, pa i institucije, još uvek reaguju različito na same očeve i majke, jer su njihova očekivanja oblikovana patrijarhalnim stereotipima. Zato je podrška koju dobijaju od okoline često različita.

Ali, isto tako, i ponašanje samih roditelja u odnosu na okruženje može više ili manje da bude u skladu sa stereotipima, pa je moguće da žene, na primer, sebe prikazuju kao "žrtve" češće nego što je to slučaj sa muškarcima. S tim u vezi zanimljiva je opaska koju je dala socijalna radnica iz RS:

- *Muškarci ne insistiraju toliko na ulozi žrtve, oni podnose i nose tu situaciju. A kod žena postoji potreba da imaju neku vrstu psihološkog dobitka. Žene više inkliniraju manipulaciji preko ove situacije" (RS, socijalna radnica).*

Ovo nije bio usamljeni stav kod socijalnih radnika. Bilo je često isticanje razlike u korist očeva i odavanje priznanja očevima za ono što je uobičajeno da rade žene. Ove činjenice valja pažljivo protumačiti, polazeći od toga da su i žene i muškarci u velikoj meri kondicionirani rodnim konstruktima. Ali, s druge strane je i uporno opstajanje rodnih stereotipa, pa i obnavljanje njihove jačine u neo-konzervativnom ključu. Ako je ženska rodna uloga, pa i njihov identitet, konstruisan oko materinstva, nije neobično da i ponašanje samih majki potvrđuje ovakva društvena očekivanja. Zato sociološka analiza mora da počiva na razumevanju principa rodne strukturacije, a ne individualnih slučajeva, i da teži stalnoj dekonstrukciji rodnih konstrukata. Tek u svetlu takve analize govor o tome da li su "bolji" i "požrtvovaniji" roditelji sami očvi ili same majke, postaje suštinski besmisleno. Iako same majke i očevi mogu imati veoma slične probleme, društvena sredina će ih nužno tretirati različito, baš zbog upisanih stereotipa.

Stigmatizacija samih majku jako varira u različitim sredinama. Na primer u Beogradu, gde je velika verovatnoća da dete raste u jednoroditeljskoj porodici, i stepen stigmatizacije je niži. Ali, u nekim patrijarhalnijim sredinama u manjim mestima, stigma ne samo da je jača, već i bitno različita u odnosu na poreklo ovakve situacije.

- *Ako si udovica u Crnoj Gori ti si duboko poštovana, što je različito ako si sama neudata majka, jer si onda obilježena, mada se i to mijenja (CG, socijalna radnica).*

Intervjui su pokazali da same majke i očevi imaju ista osećanja obaveze i istu filozofiju roditeljstva, bez obzira na rod. Oni osećaju istu vrstu frustracija i nesigurnosti, imaju isto osećanje krivice, i iste dileme u podizanju dece. U izvesnim slučajevima, sami očevi su suočeni sa predrasudama sredine da zato što su muškarci ne mogu da budu dovoljno dobri roditelji.

- *Pokušavam da ga usrećim, ali majčinsku ljubav otac ne može da pruži, bar ja tako mislim (FBiH, sam otac, jedno dete).*

Medjutim, najvažnije je da su životi i očeva i majki centrirani oko brige o detetu/decu, odnosno da je upravo staranje ono što relativizira rodne razlike, i to kroz sistem dnevnih praksi i rada na zadovoljenju potreba dece. I jedni i drugi su suočeni sa neadekvatnim institucionalnim okruženjem, sa nedovoljno finansijskih resursa, sa stresom, nemanjem vremena i sa usamljenošću. Medjutim, neke bitne razlike po liniji roda dolaze do izražaja u procesu razvoda.

- *Osnovna razlika između samih majki i samih očeva je u tome što su očevi mala manjina. Samo mali procenat očeva traži starateljstvo nad decom, najčešće se slažu da dete ili deca ostanu da žive sa majkom. Prema iskustvima našeg centra za socijalni rad, očevi često već imaju drugu porodicu (kohabitacija), čak i pre nego što se brak razvede. Nekada već imaju i drugo dete u tom braku, pa zato više vole da dete ostane sa majkom (SR, socijalna radnica).*

Sami očevi i u svakodnevnom životu mogu da imaju više simpatija i pomoći, i da dobiju neki status "heroja" ukoliko se nalaze u ovoj situaciji, upravo zato što se od njih ne očekuje da se jedini brinu o detetu, odnosno to nije "prirodna" situacija. S druge strane, žene koje napuštaju svoje dete ili decu se najčešće smatraju "devijantnima". Različiti aršini još uvek određuju odnos sredine prema samim roditeljima, ali se ove razlike postepeno gube.

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje je bilo sprovedeno na dva nivoa, na institucionalnom i na individualnom. Kada je reč o institucionalnom nivou, osnovni zaključak je da u sve tri zemlje, problem samih roditelja jednostavno nije obuhvaćen bilo kakvim sistematskim i sistematičnim pristupom. Iako se u izvesnom smislu razlikuju ideološke premise u tretiranju ovih problema u različitim državama, što je u direktnoj zavisnosti od statusa rodni mehanizama i njihovog uticaja, u suštini institucije odražavaju visok stepen patrijarhalizma, i nedostatak napora da se o problemu samih roditelja razmišlja izvan obrasca "socijalne pomoći" i "finansijskog opterećenja". Odnos prema samim roditeljima je uglavnom ciničan, jer se istovremeno zalaže za veće radjanje, naročito u Srbiji, dok se uporno drže zatvorene oči u odnosu na realne potrebe jednoroditeljskih porodica.

Centri za socijalni rad kao institucije koje su najodgovornije za pronalaženje rešenja za kritične situacija u kojima se nalaze mnoge jednoroditeljske porodice, imaju ograničene mogućnosti za intervenciju, zbog finansija, kadrova, organizacije, ali i zbog opšteg nerazumevanja šta bi trebalo da bude njihova uloga. Oni

ne raspolažu odgovarajućim bazama podataka, niti uvidima o položaju samih roditelja i njihove dece. Njihov pristup nije dovoljno standardizovan i često nemaju jasne procedure i protokole. I oni su podložni korupciji i predrasudama, iz čega proizilazi i neadekvatan odgovor na krizne situacije. Oni nisu proaktivni, niti vide svoju ulogu u tom pravcu, već čekaju da im se roditelji obrate za pomoć, iako roditelji ne znaju šta treba da rade i na kakvu pomoć imaju pravo. Centri za socijalni rad ne nude odgovarajuće savetodavne usluge roditeljima, niti im nude podršku u obavljanju njihove roditeljske uloge. Zaposleni se uglavnom ponašaju kao "čuvari" svojih pozicija, patrijarhalnih normi o "normalnosti žrtvovanja" žene za dete, kao i zaštitnici državnih finansija, a ne oni koji imaju profesionalnu obavezu da pomognu samim roditeljima da dobiju ono što im je potrebno, uključujući savete i stručnu pomoć.

Uz drastičnu promenu vrednosti u društvu, u pravcu "čovjek je čoveku vuk", vrlo je blizu granica iza koje građani i prestaju da očekuju bilo kakvu institucionalnu podršku. Zato je osnovni odgovor samih roditelja na teškoće sa kojima su suočeni, upravo oslanjanje na sopstvene snage i sopstvene privatne mreže, uključujući, pre svega, proširenu porodicu. Iako je život u proširenoj porodici veoma rašireno rešenje, ono sa sobom nosi i dosta ambivalencije, jer je druga strana ove strategije vezana za značajne ustupke u ličnoj slobodi samih roditelja, kao i za ograničavanje njihovih autoriteta u odnosu na decu. Najspecifičniji problem koji sami roditelji, za razliku od "parnih" roditelja imaju, je vezan za činjenicu da su oni znatno materijalno vulnerabilniji, a istovremeno i više ograničeni na "tržištu radne snage". Oni, takodje, imaju daleko veće izazove vezane za opeterećenost, nedostatak vremena, stres i usamljenost. Ako su

zaposleni, njihov konflikt uloga je znatno zaoštreniji, upravo zato što nemaju oslonac u partnerima. Međutim, s druge strane, sami roditelji postižu balansiranje svojih života upravo izvlačenjem visokih psiholoških nagrada iz svojih odnosa sa decom, koja su fokus njihovih života. Oni osećaju i bliskost sa decom i roditeljsku kompetentnost, što im pruža osećanje zadovoljstva. Postoji visok nivo poverenja između dece i roditelja, jer su deca stalno u fokusu roditelja. Razlike između samih majki i samih očeva su sekundarne u odnosu na veoma veliku raznolikost individualnih životnih situacija. Osnovni faktor oblikovanja samostalnog roditeljstva, očigledno nije rodnost, već sama aktivnost staranja o deci i sa njom povezano osećanje odgovornosti. Zbog toga su sami očevi i same majke verovatno sličniji među sobom od "prosečnih" očeva i majki koji žive u potpunim porodicama i koji u većoj meri zadržavaju patrijarhalni model podele rada.

U još uvek veoma patrijarhalnim društvima Zapadnog Balkana, pogotovu u manjim sredinama, u manjim gradovima i selima, tamo gde je porodica osnovna jedinica preživljavanja i socijalnog statusa, sami roditelji, a posebno same majke, su suočeni sa dodatnim problemima: stigmatizacijom, ograničenjem prostora kretanja i socijalnog prostora, društvenim odbacivanjem, patrijarhalnom kontrolom njihovih privatnih života i pritiskom sredine da se doživotno i bezuslovno "žrtvuju" za decu. Položaj u zajednici koji sama majka može da ostvari, zavisi upravo od njenog povinovanja anonimnom autoritetu tradicionalne zajednice. Posmatrano iz perspektive porodičnih i rodničkih politika, samo popravljanje materijalne situacije samostalnih roditelja je samo jedan od problema. Njima je potrebna podrška kroz omoćavanje, vođenje, savetovanje,

treninge. Svaka pojedinačno različita situacija zahteva pristup koji je senzibilisan za tu različitost.

U ovom istraživanju sami roditelji su upitani i o tome u kom pravcu bi trebalo da se razvijaju mere javnih politika, kako bi se njihov položaj, položaj njihove dece i jednoroditeljskih porodica u celini, poboljšao. Oni su spremno davali čitav niz sugestija i ideja, koje ovom prilikom nećemo analizirati. Posmatrano iz današnje perspektive duboke ekonomske krize, lokalno i globalno, pitanja o tome šta bi bilo normalno, poželjno, logično i konstruktivno da se uradi na planu javnih politika, postaju gotovo nesuvisla. Duboka promena funkcija države, kao i sve značajniji "višak stanovništva" (Hughson, 2015), formiraju okvir u kome problemi sa kojima su suočeni sami roditelji ostaju na vetrometini njihovih individualnih života. Zato ćemo i ovu knjigu završiti samo jednim jednostavnim uvidom, gotovo trivijalnim: deca ipak rastu, a time i sami roditelji postepeno izlaze iz svojih problema.

SUMMARY

- *We know that all the budgets in Bosnia and Herzegovina (BaH) are under the monitoring of the International Monetary Fund (IMF) and others. We get information at the beginning about how much we can use for those categories. You cannot build capitalist society and include emotions.* (Ministry for Social Affairs, Republika Srpska, RS)
- *In the Centre for social work, not only were they not kind to me at all, but they also told me, when they sent him an invitation letter: We cannot make anyone come to look after their children.* (Single mother, Federation of Bosnia and Herzegovina, FBaH)
- *I am not tired, but I do not have time to sleep.* (Single mother, Serbia)
- *How do you explain to a blind child what her mother looked like?* (Single father, Serbia)

This study presents the findings of a research project on single parenthood in the Western Balkans (Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro). It describes life conditions and

coping strategies of single parents, as well as the institutional environment (gender mechanisms, related ministries, national statistical offices and centres for social work).

Although single parents are numerous and represent a large, vulnerable group (estimates are that 10-15 percent of households in the countries discussed here are single parent households, among which the percentage of single mothers ranges from 70-85 percent), the problem is still largely invisible, under-researched and mostly ignored by public policies.

This study is exploratory and policy-oriented. It is based on a series of complementary research methods: quantitative, qualitative and participatory, including in-depth and focus group interviews, document and demographic analyses. In the first part of the study, the research background, theoretical framework and research methodology are being laid out. The study is led by the theoretical assumption that there are highly individualised living situations. The determining social factor in the experience of single parents clearly is not a gender, but rather the caring responsibility and caring work involved in every parenthood situation.

Since the research has been conducted on two levels, institutional and individual, conclusions also relate to those two levels and the connection between them. On institutional level, the major conclusion is that in all three countries, the problem of single parenthood is slipping away from any systematic government activity or policy. The situation varies to a certain degree from country to country, with Serbian institutions disclosing more of ideological patriarchalism and the least effort to think about single parenthood as anything beyond a financial

burden for the state budget. Serbian officials, in the time when the research is done, refute the idea that it is necessary in present conditions to create an alimony fund, and emphasize, quite cynically, the responsibility of single parents, mostly mothers – in the face of inefficient and unfair legal institutions – to obtain financial support for their children from another parent. The example of this Serbian state official attitude towards single parenthood is also in high contradiction with official state ‘concern’ for population renewal, since Serbia is faced with the very serious long term problems of biological reproduction.

Centers for Social Work, as the institutions most responsible for finding the solutions for critical situations many single parents face, are strongly limited in both the scope and the quality of their activities. They have legal, financial, and human resource limitations and they lack databases which would enable monitoring of the situation in individual cases. Their approach to single parents is not standardized enough, and they often do not have clear procedures and protocols. Overall, they are re-active and not pro-active in relation to the single parents, thus creating a vacuum, where single parents do not even get information about what kind of support they or their children are entitled to. Centers for social work in most of the cases are not offering adequate counseling to the parents, and the attitudes and behavior of the employees are burdened with patriarchal prejudices and an expectation of ‘normality’ of women’s sacrifice for children.

On the individual level, single parents are dramatically faced not only with inadequate living conditions, stemming mainly from the fact that they are mainly the sole providers, but also by a lack of institutional support. So, not being able to rely on the

institutions, they develop private strategies. The most common strategy applied by single parents to cope with the problem of the absence of one parent is living in extended families, which, while enabling survival and support, at the same time also put limits to their freedom and privacy. The most specific problems single parents face, when compared to coupled parents, besides vulnerability to material poverty, are time poverty, stress and loneliness. If employed, they have to cope with a high level of role conflict, sharpened by social crises. However, single parents succeed to balance their lives by enjoying high psychological rewards from parenthood. Differences between genders, single mothers and single fathers, proved to be, except for the causes, only secondary in comparison to differences related to highly individualized living situations. The determining social factor in the experience of single parenthood, clearly, is not a gender, but the caring responsibility and caring work defining each parenthood situation.

LITERATURA

- Acsady J., et al. (2012) Traditional and Alternative Patterns in the Social Construction of Care in Hungary After the Transition, in: Daskalova, K., Hornstein-Tomic, C., Kaser, C.; Radunovic, F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag.
- Albertson Fineman A.M. (1995) *The Neutered Mother, the Sexual Family and other Twentieth Century Tragedies*, NY: Routledge.
- Amato, P. R., and F. Rivera (1999) Paternal Involvement and Children's Behavior Problems, *Journal of Marriage and Family* 61.
- Babović, M., (2009) Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003-2007, u: Milić, A., i S. Tomanović, prir. *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Babović, M., (2013) Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003-2012: Ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u: Lazić, M., i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

- Bergnehr, D. (2008) *Timing Parenthood: Independence, Family and Ideals of Life*, Linkoping: Linkoping University.
- Bertaux, D.; Delcroix, D. (1992) Where have all the Daddies Gone? in: Bjornberg Ulla (1992) (ed.) *European Parents in the 1990s: Contradictions and Comparisons*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Bergquist, Ch. et al. (eds.) (1999) *Equal Democracies? Gender and Politics in Nordic Countries*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Bjornberg, U. (ed.) (1992) *European Parents in the 1990s: Contradictions and Comparisons*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Blagojević, M. (1989) *Stavovi mladih o braku i roditeljstvu* (Magistarski rad) Beograd: Filozofski fakultet.
- Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga: profesija i porodica*, Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (1993) Mladi i roditeljstvo: ka dezideologizaciji roditeljstva, *Sociologija*, 1993/3.
- Blagojević, M. (1994) "War and Everyday Life: Deconstruction of Self-Sacrifice", *Sociologija*, 1994/4.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*, Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2004) *Rodni Barometar u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo i Banja Luka: Gender Centri.
- Blagojević, M. (2006) *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca* <http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>.
- Blagojević, M. (2008) *Rodni barometar u Crnoj Gori: društveni položaj i kvalitet života žena i muškarca*, Podgorica: Kancelarija za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Crne Gore.

- Blagojević, M. (2012a) Single Parents in the Western Balkans Between Emotions and Market (2012), in: K. Daskalova; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser; F. Radunovic (eds.) *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Wien: Lit Verlag.
- Blagojević Hjuson, M. (2013) Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život. Beograd: UN Women.
- Blagojević Hjuson, M. (2014) Transformacija roditeljstva: poluperiferijska perspektiva, *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Blagojević, M. (2014a) Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: javna nevidljivost i patrijarhalne institucije, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Blagojević M; Bobić M. (2014) Understanding Population Change from the Semi-peripheral Perspective: Advancement of Theory, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148/3.
- Bobić, M., (2010) Partnerstvo kao porodični sistem, u: Milić, A., (eds) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Bobić, M.; Stanojević, M. (2014) *Prelaz iz braka u roditeljstvo: diskursi i prakse – dijadna perspektiva Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Bobić, M.; Stanojević, M. (2014a) Procesualnost porodične transformacije I refleksivnost aktera – dijadna perspektiva *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Clarke J.; Bainton D.; Lendvai N.; Stubbs P. (2015) *Making Policy Move: Towards a politics of translation and assemblage*, Bristol: University of Bristol.
- Daskalova K; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser (eds.); F. Radunovic (2012) *Gendering Post-Socialist Transition:*

Studies of Changing Gender Perspectives, Wien: Lit Verlag
GMBHR Co. KC. Wien.

- DeLeire T. C. And Kalil A. Good Things Come in Threes: Single-Parent Multigenerational Family Structure and Adolescent Adjustment, *Demography* - Volume 39, Number 2, May 2002.
- Dolling, I.; Jaehnert, G. eds. (2000) *Gender in Transition*, Berlin: Zentrum Interdisziplinäre Frauenforschung.
- Dragišić Labaš, S. (2014) Rođenje deteta i kriza partnerstva: prikaz slučaja i partnerska terapija *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Drezgić, R. (2010) *Bela kuga" među Srbima – o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Drezgić, R. (2014) Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Einhorn, B.(1993) Right or Duty? Women and the Economy', in *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*, London, New York: Verso.
- Erlich, V.(1966) *Family in Transition*, Princeton: Princeton University Press, New Jersey.
- Esping- Anderson G. (1996) *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global* United Nations Research Institute for Social Development, Sage.
- Fodor, E. (2006) A Different Type of Gender Gap: How Women and Men Experience Poverty *East European Politics and Societies* 20; 14.
- Folbre, N. (1994) *Who Pays For the Kids: Gender and the Structures of Constraint*, London, New York: Routledge.

- Folbre, N. (2004) "Measuring Care: Gender, Empowerment, and the Care Economy, *Journal of Human Development* Vol. 7, No. 2, July 2006.
- Forsberg, L. (2009) *Involved Parenthood: Everyday Lives of Swedish Middle-Class families*, Linkoping:Linkoping University.
- Funk, N.; Mueller, M. (eds.) (1993) *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, New York: Routledge.
- Galić, B; Klasnić, K.; Jurković Kuruc, I. (2014) Društveni odnosi moći i ženska reproduktivna samodeterminacija: istraživanje stavova studentica Sveučilišta u Zagrebu. *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Gal, S.; Kligman, G. (eds.) (2000) *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, New Jersey: University Press Princeton.
- Gal, S.; Kligman, G. (eds.) (2000a) *The politics of gender after socialism. A comparative-historical essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Glenn, E. N.; Chang, G.; Forcey, L.R. (eds.) (1994) *Mothering: Ideology, Experience and Agency*, NY and London: Routledge.
- Graefe D., Lichter DT, (1997) Life course transitions of American children: parental cohabitation, marriage, and single motherhood. University Park, Pennsylvania, Pennsylvania State University, Population Research Institute, [34] p. (Population Research Institute Working Paper No. 97-08.
- Gudac Dodić, V,(2003)Brak i porodični život u Srbiji u drugoj polovini 20. veka, *Tokovi istorije*, 3-4.
- Guichon, A. et al. (eds.) (2006) *Women's Social Rights and Entitlements*, London: Palgrave Macmillan.

- Hearn, J.; Pringle, K. (2006) *European Perspectives on Men and Masculinities: National and Transnational Approaches*, New York: Palgrave Macmillan.
- Hearn, J., Blagojević, M. and Harrison, K. (eds.) (2013) *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, New York: Routledge.
- Hetherington, E. M., and M. Stanley-Hagan (1986) *Divorced Fathers: Stress, Coping, and Adjustment*, in: Michael E. Lamb (ed.) *The Father's Role: Applied Perspectives*, New York: Wiley.
- Hughson, M. (2015) *Polupriferija i rod: pobuna konteksta*, Beograd:IKSI.
- Ivković, Ž.; Boneta, Ž; Kanjić, S. (2014) "Dijete kao projekt" vs "daj dite materi": orodnjenost roditeljske brige o djeci *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Jahnert, G, J. Gohrish, D. Hahn, H.M. Nickel, I. Peinl, K. Schafgen (eds.) (2001) *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*, Berlin: Trafo Verlag.
- Jarić, I. (2014a) Pozicioniranje iskustva materinstva unutar socijalne mreže porodičnih odnosa *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Jarić, I. (2014b) Roditeljstvo i institucije u Srbiji: Studija slučaja usluge dnevnog boravka u osnovnoj školi, *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Jarić, I. (ur.) (2014) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Jovanović, M.; Naumović, S. (eds.) (2002) *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Udruženje za društvenu istoriju - Ideje 4, Belgrade/Graz.
- Kaplan, A. E. (1992) *Motherhood and Representation: The Mother in Popular Culture and Melodrama*, London and NY: Routledge.

- Kazer, K. (2002) *Porodica na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Kronja, I. (2014) "Porodična idila" na filmu: Politike predstavljanja porodice i roditeljstva u klasicima filmske umetnosti, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Kukanesen, R.(2009) "Porodice u kojima je nosilac domaćinstva žena". *Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH*. Datum objavljivanja: 13.06.2003. Pristupljeno 10.04.2009.
<http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=9>.
- Lutz, H. (2002) "At your service madame! The globalization of domestic service", *Feminist Review*, No. 70.
- Lynch, K., Baker, J. and Lyons, M. (eds.) (2009) *Affective Equality: Love, Care and Injustice*, Palgrave Macmillan.
- Manning W.D. K.A. Lamb (2004) Adolescent Well-Being in Cohabiting, Married, and Single-Parent Families, *Journal of Marriage and Family* Vol 65, Issue 4.
- Meurs, M.; Ranasinghe, R. (2003) *De-development in Post-Socialism: Conceptual and Measurement Issues*, Politics and Society.
- Milić, A. (1995) Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995, u: Silvano Bolčić (prir.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF.
- Miletić Stepanović, V. (2014) Roditelji kao akteri u kreiranju javne politike upravljanja osnovnom školom, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Milić, A., (2010) Porodične vrednosne orijentacije – vrednosni raskol , u: Milić, A, (prir.) *Vreme porodica*.

Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji. Beograd: ISI FF .

- Milić, A. (prir.) (2010.) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji.* Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Milosavljević, M.; Stojanović, B. i Vuković, J. (2002) *Vanbračne porodice u Republici Srpskoj.* Rezultati Akcionog projekta "Potrebe, položaj, problemi i zaštita vanbračnih majki sa djecom". Bijeljina: Javni fond za dječiju zaštitu Republike Srpske.
- Mršević, Z. (2014) Ambijent roditeljske porodice LGBT dece, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse,* Beograd: ISIFF.
- Nikolić-Ristanović, V. (ed.) (2002) *Porodično nasilje u Srbiji,* Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War Affected Societies,* Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- Palkovitz, R. (1997) Reconstructing 'Involvement': Expanding Conceptualizations of Men's Caring in Contemporary Families. In: Alan J. Hawkins and David C. Dollahite (eds.) *Generative Fathering: Beyond Deficit Perspectives.* Thousands Oaks, CA: Sage
- Parke, R. (1996) *D. Fatherhood.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pavlović, I. (2014) Roditeljsko odlučivanje o vakcinaciji dece i uticaj antivakcinacijskog pokreta u Srbiji danas, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse,* Beograd: ISIFF.
- Perović, L. (ur.) (1998) Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, u: *Položaj žene kao merilo modernizacije,* Naučni skup, Beograd: INIS.

- Petrović, D. (2014) Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa o attachment parenting-u, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Pleck, E. H. (1997) Paternal Involvement: Levels, Sources, and Consequences, in Michael E. Lamb (ed), *The Role of the Father in Child Development*, 3rd edition. New York: Wiley.
- Radoman, M. (2014) Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Ramet, S. (ed.) (1999) *Gender Politics in the Western Balkans: women and society in Yugoslavia and Yugoslav successor states*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Razavi, S. (2011) (Re)thinking Care in a Development Context, *Development and Change* (UNRSD), Volume 42, Issue 4.
- Renne, T.(1997) *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Westview Press, January.
- Robila, M. (2004) (Ed.) *Families in Eastern Europe*. New York, NY: Elsevier.
- Rosić Ilić T. (2014) Politike očinstva i post-jugoslovenski kulturni prostor u romanima Milete Prodanovića, Miljenka Jergovića i Gorana Vojnovića, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Sekulić, N. (2014) Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Sekulić, N. (2014a) Vrline neznanja – O reproduktivnosti i seksualnosti žena, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.

- Sokolovska, V.; Bilinović, A. (2014) Porodice u Srbiji kao faktor regionalnog ekonomskog razvoja, *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Stanković, B. (2014) Žena kao subjekt porođaja: telesni, tehnološki i institucionalni aspekti, *Sociologija*, Vol, LVI, No 4.
- Šućur Janjetović, V. (2014) Društvena podrška djeci sa posebnim potrebama i porodicama kroz aktivnosti socijalnog radnika u vaspitno-obrazovnim ustanovama – primjer Republike Srpske, u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- Thurer, S. L. (1994) *The Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Tomanović, S. et al. (2014) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija*, Beograd:ISIFF.
- True, J. (2000) Gendering post-socialist Transitions, in: Marchand M. And Runyan A.S. (eds.) *Gender and Global Restructuring*, Eds.New York:Routledge.
- UN BiH (2003) *Porodice u kojima je nosilac domaćinstva žena*, Sarajevo:uUN
- UNIFEM (2006) *The Story Behind Numbers: Women and Employment in Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*, UNIFEM.
- Vuković, J.; Lipovac, N.; Kasapović, M. (2008) *Položaj i potrebe djece u višočlanim porodicama u Republici Srpskoj. Rezultati istraživanja*. Banja Luka: Ministarstvo za porodicu, omladinu i sport i Savjet za djecu Republike Srpske.
- Vilenica A. Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji", u:

Vilenica, A., (ur.), *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*, Beograd: Uz)bu))na.

- Višić, T. (2013) Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji u: Vilenica, A., (ur.), *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*, Beograd: Uz)bu))na).
- Watson, P. (1993) The Rise of Masculinism in Eastern Europe, in *New Left Review*, 198.
- Women in Transition. The MONEE Project (1999). CEE/CIS/Baltics. Regional Monitoring Report, UNICEF.
- Young, B. (2000) Disciplinary Neoliberalism in the European Union and Gender, manuscript.

Izvori

- Agencija za statistiku BiH, Federalni zavod za statistiku (FBIH). Republički zavod za statistiku (RS). 2007. *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH*.
- Agencija za statistiku BiH. 2007. Tematski bilten 03. *Gender statistika*. Sarajevo.
- Agencija za statistiku BiH. 2008. *Bosna i Hercegovina u brojkama 2008*.
- *Bosanskohercegovački gender akcioni plan*. "Poglavlje XII: Uloga muškaraca". Agencija za ravnopravnost spolova BiH. <http://www.arsbih.gov.ba/index.aspx?PID=3&RID=70>
- *Bosanskohercegovački gender akcioni plan*. Poglavlje XIII: Usklađivanje profesionalnog i porodičnog života". Agencija za ravnopravnost spolova BiH <http://www.arsbih.gov.ba/index.aspx?PID=3&RID=70>
- *Demografska statistika. Bilten br. 10*. Bilteni demografske statistike. Publikacije. *Republički zavod za statistiku Republike Srbije*. <http://www.rzs.rs.ba/PublikDemLAT.htm>

- *Demografska statistika. Bilten br. 11.* Bilteni demografske statistike. Publikacije. Republički zavod za statistiku Republike Srpske.
<http://www.rzs.rs.ba/PublikDemLAT.htm>
- *Demografska statistika 1980, i od 2000-te do 2006-te godine,* Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ i Republički zavod za statistiku Srbije.
- Državni zavod za statistiku RBiH. 1994. *Porodice u RBiH.* Statistički bilten 236. Sarajevo.
- Federalni zavod za statistiku. 2006. *Žene i muškarci u FBiH 2006.*
- Federalni zavod za statistiku. 2008. *Demografska statistika 2007.* Statistički bilten 112. Sarajevo.
- Federalni zavod za statistiku. 2008. *Stanovništvo FBiH 1996-2006.* Statistički bilten 110. Sarajevo.
- Izveštaj o humanom razvoju za Bosnu i Hercegovinu (2007) – Socijalna uključenost u BiH. *Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH.*
<http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=63>
- Krivični zakon FBiH. Službene novine br. 36/03.
- *Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova, Republika Srbija* (2008), Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike.
- *Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori* (2008 – 2012. godina).
- Porodični zakon FBiH. Službene novine FBiH br. 35/05.
- Porodični zakon Crne Gore (Službeni list RCG, br. 1/07).
- *Praćenje društvene uključenosti u Srbiji* (2009) Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje osnovnih prava iz socijalne zaštite (Službeni list RCG, br. 8/06).
- *Srednjoročna razvojna strategija BiH 2004-2007.* Direkcija za ekonomsko planiranje BiH.
<http://www.dep.ba/dwnld/Pregled%20osiromastva.pdf> .

- *Strategija za razvoj porodice u Republici Srpskoj za period od 2009. do 2014. Godine* (2008). Vlada Republike Srpske.. Banja Luka: Ministarstvo za porodicu, omladinu i sport.
- Udruženje samohranih i razdvojenih roditelja Norne, Tuzla (2006) *Analiza stanja, potreba i problema samohranih i razvedenih roditelja. Tuzlanski kanton i Brčko distrikt.*
- Udruženje žena Medica – BiH (2008) *Za pravo na život bez nasilja i diskriminacije.* De-spot. Sarajevo.
- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom FBiH. Službene novine FBiH br.36/99.
- Zakon o radu FBiH. Službene novine FBiH br. 43/99.
- Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti (Službeni list RCG, br. 78/05).
- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom, Narodna Skupština Repulike Srbije, Službeni glasnik br. 115/05.
- *Žene i muškarci u Srbiji* (2008), Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- *Žene i muškarci u Vojvodini* (2008) Pokrajnski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad: Izvršno veće Autonomne Pokrajne Vojvodine.

Web pages

- <http://www.ibhibih.org/BHS/pdf/JBGenderSocPoliticiUFB IH.pdf>
- <http://www.ibhibih.org/BHS/pdf/AZRazvojnaStrategijaBi H.pdf>
- <http://www.ibhibih.org/BHS/pdf/AZRazvojnaStrategijaBi H.pdf>
- Agencija za statistiku BiH. <http://www.bhas.ba>
- Centar za socijalni rad Travnik. <http://csr-travnik.ba>

- Centar za socijalni rad Banja Luka.
<http://www.csrbl.org/Latinica/start.html>
- Federalni zavod za statistiku. <http://www.fzs.ba>
- Federalni zavod za zapošljavanje. <http://www.fzzz.ba/>
- Grupa građana Otac.ba <http://www.otac.ba>
- Kako se snalazite kao samohrani roditelji:
<http://www.roda.hr/forum/viewtopic.php?t=70865&sid=05977280761f7d7ba25259debccffcae>
- Medica Zenica. <http://www.medicazenica.org>
- Muke samohranih roditelja:
http://www.politika.rs/index.php?lid=sr&show=rubrike&art=list_reviews&int itemID=32340
- Općina Centar Sarajevo. <http://www.centar.ba>
- Prava samohranih roditelja:
<http://www.forum.hr/archive/index.php/t-203751.html>
- Samohrana majka po svom sopstvenom izboru:
<http://www.neogen.rs/group/1424/view-posts/5992>
- Samohrani roditelji:
<http://www.forum.enovine.net/viewtopic.php?t=5564&sid=fd62b8f6b906009f3960c4cof4462493>
- Samohrani roditelji: <http://www.vesti.rs/exit/Samohrani-roditelji.html>
- Samohrani roditelji i zapošljavanje:
<http://forum.posao.hr/viewtopic.php?f=4&t=7551>
- Udruženje samohranih i razdvojenih roditelja Norne.
<http://www.norne.ba>
- Upoznajmo se samohrani roditelji:
<http://forum.krstarica.com/showthread.php?t=114245>

CIP - Каталогизација у публикацији - Народна библиотека
Србије, Београд

342.726-058.832(497-15)

364.4-058.832(497-15)

ХЈУСОН, Марина, 1958-

Mного odgovornosti, premalo podrške : sami roditelji na
Zapadnom Balkanu / Marina Hughson. - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 2015 (Beograd : Z. Simić). -
172 str. ; 21 cm

Tiraž 100. - Bibliografija: str. 159-172. - Summary.

ISBN 978-86-83287-88-8

а) Самохрани родитељи - Западни Балкан

COBISS.SR-ID 220524812